

625
ΙΩ. ΣΑΥΒΙΤΙΑΝΗ

Handwritten initials: AP B

Handwritten signature

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΒΗΧΑΣ
ΒΙΟΓΡ. ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

ΕΝ Τῷ ΡΩΜΑΪΚῷ ΚΡΑΤΕΙ

Handwritten: NRS

Ἡ ἱστορία τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει ἔχει δι' ἡμᾶς (τοὺς Γάλλους) ἐνδιαφέρον ἰδιάζον, διότι εὐρίσκομεν ἐν αὐτῷ τὰς ἀρχὰς τῆς παρ' ἡμῖν διδασκαλίας. Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν σχολεῖα ἡμῶν ὀφείλουσι πολὺ εἰς τὰ τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ σήμερον ἔτι συμβαίνει ἡμῖν πολλάκις νὰ συνεχίζωμεν ἀνεπαισθήτως παραδόσεις ἐγκαινισθείσας ἐπὶ Αὐγούστου ἢ ἐπὶ Οὐεσπασιανοῦ. Ὅπως δὲ ἀκριβῶς γινώσκωμεν τὸ ἡμέτερον παιδαγωγικὸν σύστημα, νομίζω ὅτι ἀρμόζει νὰ ἐνέλθωμεν εἰς τὴν πηγὴν τοῦ. Θὰ τὸ κατανοήσωμεν κάλλιον, ἐὰν γινώσκωμεν πόθεν ἐξῆλθε καὶ πῶς διεμορφώθη. Πρὸς τὴν μελέτην ταύτην δὲν στερούμεθα μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας θὰ πειραθῶ νὰ συνδέσω καὶ νὰ ὑποβάλω εἰς τοὺς ἀναγνώστας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Τῷ 662 Κ. Ρ. καὶ 92 π. Χ. οἱ ἀρχόντες τῆς Ρώμης ἔμαθον, ὅτι ἐπετρέπη νὰ νοιξῶσιν ἐν τῇ πόλει σχολὰς, ἐν αἷς ἡ Ῥητορικὴ ἐδιδάσκετο λατινιστί. Ἀπὸ πολλοῦ ὑπῆρχον ἐν Ρώμῃ ῤήτορες Ἕλληνες καὶ ἡ ἀρχὴ δὲν ἐταράττετο ἐνεκα τούτων, διότι ἐσκέπτετο βεβαίως, ὅτι μαθήματα διδασκόμενα ἐν γλώσῃ ξένῃ δὲν ἦσαν ἐπικίνδυνα καὶ ὀλιγίστους μόνον ἐδύναντο νὰ προσελκύωσιν. Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ τοὺς Λατίνους ῤήτορας, ἡ ἐξουσία ἐδείκνυτο αὐστηροτέρα καὶ οὐδεὶς εἶχεν ἤδη ἐπιτύχει τὴν ἀδειαν νὰ ἐξασκῆ τὸ ἐπάγγελμά του ἐν Ρώμῃ. Τότε ὅμως ἡ περίστασις ἐφαίνετο εὐνοϊκωτέρα εἰς αὐτοὺς διότι εὐρίσκοντο ἐν τῇ παραμονῇ τῶν ἀγῶνων τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα· ἡ αὐστηρότης τῶν ἀρχαίων ἠθῶν εἶχεν ἤδη πολὺ ἐλαττωθῆ καὶ δὲν ἐμερίμων παντάπασι περὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀρχαίων γνομῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιομάτων. Οἱ τότε ὅμως τιμηταί, ὁ Γναίος Δομίτιος Αἰνόβαρθος καὶ ὁ Λεύκιος Λικίνιος Κράσσοσ, ὁ διάσημος ῤήτωρ, ἔδειξαν αὐστηρότητα, ἦν δὲν περιέμενον, καὶ διέταξαν ἀμειλίχτως νὰ κλείσωσιν αἱ νέαι Σχολαί. Τὸ δημοσιευθὲν τότε διάταγμα εἶχεν ὡς ἐξῆς. «Οἱ πρόγονοι ἡμῶν ὤρισαν τί ἤθελον νὰ διδάσκωνται τὰ τέκνα των καὶ εἰς ποῖα σχολεῖα

τομος 1ς. Αὐγούστος.

Handwritten: Πατριστασ

ἔδει νὰ ὀδηγῶνται. Αἱ δὲ κεινοτομίαι, αἵτινες εἶνε ἐναντίαι εἰς τὰ ἔθιμα καὶ τὰ ἥθη τῶν πατέρων ἡμῶν, ἀπαρέσκουσιν ἡμῖν καὶ θεωροῦμεν αὐτὰς καταδικαστέας». Τὸ σαφές τοῦτο διάταγμα φαίνεται βεβαιοῦν, ὅτι ὑπῆρχε σύστημα ἐπίσημον ἐκπαιδεύσεως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ. Ἄλλ' ὁ Κικέρων ὁμιλεῖ πολὺ διαφορετικῶς. Λέγει δηλ. αὐτολεξεί· «Ἡ ἀνατροφή δὲν ἦτο οὔτε ὑπὸ τῶν νόμων ὠρισμένη, οὔτε δημοσία, οὔτε κοινή, οὔτε ὁμοιόμορφος διὰ πάντας» καὶ προστίθησιν ὅτι ὁ Πολύβιος, ὅστις συνήθως ἐθαύμαζε τοὺς Ρωμαίους, ἐμέμφετο αὐτοὺς αὐστηρῶς ἐπὶ τῇ ἀμελείᾳ ταύτῃ.

Αἱ δύο αὐταὶ μαρτυρίαι δὲν εἶνε τόσο ἐναντίαι, ὅσον φαίνονται κατὰ πρώτην ἔποψιν καὶ δύναται νὰ συμβιβασθῶσι. Δύναται μὲν τις νὰ πιστεύσῃ μετὰ τοῦ Κικέρωνος, ὅτι ἐφ' ὅσον διήρκεσεν ἡ δημοκρατία δὲν ὑπῆρξε νόμος γραπτὸς κανονίζων τὴν ἐκπαιδεύσιν τῆς ρωμαϊκῆς νεολαίας, ἀλλ' οὐδὲν κωλύει νὰποδεχθῶμεν μετὰ τῶν τιμητῶν, ὅτι ὑπῆρχον περὶ τοῦ ζητήματος τούτου παραδόσεις καὶ ἔξεις πιστῶς διατηρούμεναι ἐπὶ αἰῶνας καὶ ἀπὸ τῶν ὁποίων οἱ φρόνιμοι δὲν ἤθελον νὰπομακρύνωνται. Ὁ ἀρχαῖος Ρωμαῖος δὲν ἐθεώρει τοὺς νόμους ἱερωτέρους τῶν ἀρχαίων ἐθίμων. Μήπως ὁ Ἑνίας δὲν λέγει «Ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἠθῶν στηρίζεται τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης»;

Τὰ ἀρχαία ταῦτα ἔθιμα ἀνακεφαλαιοῦνται ἀρκούντως ἐν τινὶ ἀξίᾳ λόγου ἐπιστολῇ τοῦ Πλινίου, δι' ἧς λυπεῖται, διότι ἀπώλοντο. «Ἐπὶ τῶν ἡμετέρων προγόνων, λέγει, δὲν ἐδιδάσκετό τις μόνον διὰ τῶν ὠτων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν. Οἱ νεώτεροι βλέποντες τοὺς πρεσβυτέρους τῶν ἐμάνθανον ὅ,τι οἱ ἴδιοι ἐμελλον νὰ πράξωσιν ὕστερον, νὰ διδάξωσιν ἡμέραν τινὰ τοὺς διαδόχους των». Ἡ ἀνατροφή λοιπὸν τότε ἦτο λίαν πρακτικὴ καὶ τὰ παραδείγματα ἐχρησίμευον ὡς μαθήματα. Ρωμαῖος ἐκ μεγάλης οἰκογενείας δύο μόνον ἐπαγγέλματα ἐγίνωσκε, τὸν πόλεμον καὶ τὴν πολιτικὴν. Καὶ τὸν μὲν πόλεμον ἐδιδάσκετο ἐν τοῖς στρατοπέδοις. Μετὰ τινὰς προπαρασκευαστικὰς ἀσκήσεις ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἄρεως, ἔνθα οἱ νέοι ἤσκούντο εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ ξίφους, εἰς τὸν ἀκοντισμὸν, εἰς τὸ πῆδημα, τὸν δρόμον καὶ εἰς τὸ νὰ ρίπτωνται κάθυγροι εἰς τὸν Τίβεριν, ἀνεχώρουν εἰς τὸν στρατόν. Ἐν ταῦθα, ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ στρατηγοῦ, οὐ ἀπετέλει τὴν κοόρτιγ «καθίσταντο ἱκανοὶ νὰ διοικῶσιν ὑπακούοντες». Τὴν δὲ πολιτικὴν ἐδίδασκον αὐτοὺς οὐχὶ ἐγχειρίζοντες αὐτοῖς πραγματείαν τινὰ τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ ἀναγκάζοντες νὰ παρίστανται εἰς τὰς συνεδρίας τῆς γερουσίας. Ἐκάθηντο ἐπὶ μακρῶν ἐδωλίων παρὰ τὴν θύραν καὶ «πκρεῖχον αὐτοῖς ἐκ τῶν προτέρων τὸ θέαμα τῶν συζητήσεων,

ὦν μετ' ὀλίγον ἔμελλον νὰ μετὰσχωσιν». Ἡ ἀνατροφή αὕτη δὲν ἦτο ἡ ἀρίστη πρὸς μὀρφωσιν φιλοσόφου, ἀλλ' ἐμὀρφωνεν ἄνδρας πρακτικούς καὶ εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ κατασκευάζῃ αὐτοὺς ταχέως. Τὸ εἰκοστὸν ἔτος ὁ ἀνὴρ, ὅστις κατὰ τὴν ρῆσιν τοῦ Κικέρωνος, εἶχε τὴν ἀγορὰν (forum) σχολεῖον καὶ τὴν πείραν διδάσκαλον, καὶ εἶχε παραστῆ εἰς μάχας τινὰς καὶ ἀκούσει μεγάλους ρήτορας δημηγοροῦντας, ἦτο ὄριμος πρὸς τὸν δημόσιον βίον.

Δὲν ἀνέφερα ἀκόμη περὶ τῆς ἰδίως καλουμένης ἐκπαιδεύσεως, τ. ἔ. περὶ τῶν σπουδῶν, αἵτινες προηγοῦνται τῶν ἄλλων καὶ τὰς ὁποίας δύναται τις μὲν νὰ συντάμῃ καὶ ἀπλοποιήσῃ, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ καταργήσῃ τελείως. Ἦτο ἀνάγκη πρὶν ἢ ὁ νέος κατέλθῃ εἰς τὴν ἀγορὰν ἢ νὰναχωρήσῃ εἰς τὸν στρατόν, νὰποκτήσῃ τὰς στοιχειώδεις ἐκείνας γνώσεις, τὰς ὁποίας οὐδεὶς δύναται νὰ περιφρονήσῃ. Καὶ εἶχε μὲν ὁ λαὸς Σχολεῖα δημόσια, περὶ ὧν βραδύτερον θὰ εἴπω ὀλίγα, εἰς ταῦτα ὅμως δὲν ἐφοίτων τὰ τέκνα τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν. «Οἱ πατέρες των, λέγει ὁ Πλίνιος, ὄφειλον νὰ εἶνε διδάσκαλοι αὐτῶν. *Suus cuique parens pro magistro*». Ὑποθέτω ὅτι ὁ Πλίνιος οὕτως ὁμιλῶν ἐνόει τὸν Κάτων· διότι γινώσκωμεν, ὅτι ὁ Κάτων, ὅτε ἔσχεν υἱόν, ἐπεχείρησε νὰ τὸν διδάξῃ ὁ ἴδιος. Διὸ συνέταξε δι' αὐτὸν ὀλόκληρον ἐγκυκλοπαιδείαν τῶν γνώσεων τῶν κατ' αὐτὸν χρόνων. Ἡ ἐγκυκλοπαιδεία περιεῖχε πραγματικὰς περὶ γεωργικῆς, περὶ στρατιωτικῆς, περὶ δικαίου, περὶ ἠθικῶν ἀξιωμαίων, ρητορικὴν καὶ τέλος βιβλία ἰατρικῆς, ἐν ᾗ πολλὰ ἔλεγε κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν καίτινες ὤμοσαν νὰ φονεύσωσιν ὅλους τοὺς βαρβάρους διὰ τῶν φαρμάκων των καὶ πληρώνονται διὰ νὰ δολοφονῶσι τοὺς ἀνθρώπους». Ἀντέτασεν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν προβληματικὴν τέχνην των ὅ,τι ἡ πείρα τὸν εἶχε διδάξῃ, ὅτι δηλ. τὸ λάχανον (ἡ κράμβη) θεραπεύει τὰς ἀσθενείας τοῦ στομάχου καὶ αἱ ἐξαρθρώσεις ἀποκαθίστανται διὰ μαγικῶν συνταγῶν. Ὁ Κάτων, ὡς βλέπομεν, ἐξεπλήρου τὸ καθήκον του μετὰ ζήλου παραδειγματικῶς, ἀλλὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι τοιοῦτοι πατέρες ἦσαν σπάνιοι· οἱ γονεῖς ἀπηλλάσσοντο τοῦ βαρέος τούτου φορτίου δι' ἄλλου τρόπου· διότι ἀγοράζοντες δούλον λόγιον ἐπεφόρτιζον αὐτὸν νὰ διδάσκῃ τὸν υἱὸν τὰ ἀναγκαϊότατα· ὁ δούλος ὅμως δυστυχῶς εἶχεν ὀλίγην ἐπιρροὴν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ· τοῦ δὲ υἱοῦ ἦτο μᾶλλον θωπευτὴς ἢ διδάσκαλος. Ὁ Πλαῦτος ἐν μιᾷ τῶν τερπνοτέρων κωμωδιῶν του παρίστησι νέον ἄσωτον, τὸν Πιστοκλήρην ὅστις θέλει νὰ παρασύρῃ τὸν παιδαγωγόν του, τὸν Λυδόν, εἰς τὴν ἐρωμένην του. Ὁ Λυδὸς ἀνθίσταται, ὀργίζεται καὶ τὸν νουθετεῖ· ἀφοῦ εἶπεν ὅσα ἐδύνατο, ὁ νέος περιορίζεται νὰ τῷ εἴπῃ : « Ἐγὼ εἶμαι δούλος σου ἢ

σύ εἶσαι ἰδικός μου δούλος ;» Ὁ Λυδὸς μὴ ἔχων τί νάποκριθῆ, τὸν ἀκολουθεῖ βλασφημῶν.

Ἡ σκηνὴ ἐλήφθη ἐκ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ πολλοὶ τῶν παιδαγωγῶν τῆς Ρώμης θὰ ἐπανελάβον βεβαίως τὴν φράσιν τοῦ Πιστοκλήρου.

Ἡ πρακτικὴ αὕτη ἀγωγή, τοῦλάχιστον ὑπὸ τὴν καλλιτέραν αὐτῆς ὄψιν, ἀναμιμνήσκει τὴν ἀνατροφὴν, ἣν οἱ Ἀθηναῖοι ἔδιδον εἰς τὰ τέκνα των, ὅπως ἀπεργάζονται αὐτὰ πολίτας τελείους. Ἡ τῶν Ἀθηναίων ἐκπαίδευσις δὲν ἐστηρίζετο μόνον ἐπὶ ἀρχαίων ἐθίμων, ἀλλ' ἐθεμελιούτο ἐπὶ τοῦ νόμου. Ὁ Νομοθέτης σκεπτόμενος μετὰ λόγου, ὅτι τὸ κράτος δὲν ἔχει σπουδαιότερον συμφέρον, εἶχε φροντίσει μετ' ἀκριβείας νὰ κανονίσῃ τὰς ἐλαχίστας λεπτομερείας. Ὁ Ἀθηναῖος πολίτης ὄφειλε νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα του ἀπὸ τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους μέχρι τοῦ ἑξηκοστοῦ : ὅπως δὲ παρασκευασθῆ, ἀπὸ τοῦ 18—20 ἔτους ἦτο ἔφηβος. Ἐκαλεῖτο δὲ ἔφηβεία δοκιμασία ὑποχρεωτικὴ, ἣν ἡ δημοκρατία τῶν Ἀθηνῶν ἐπέβαλε ταῖς νεοῖς καθ' ἣν στιγμὴν ἔμελλε νὰ παραχωρήσῃ αὐτοῖς τὰ ἀστικά καὶ πολιτικά δικαιώματα. Ὅ,τι δὲ ἐν τῇ Ἀθηναίων πολιτείᾳ εἶνε μάλιστα ἄξιον παρατηρήσεως, εἶνε τὸ εὐρὺ καὶ πλήρες αὐτῆς. Ὁ πολίτης κέκληται νὰ ἐκπληρώσῃ πολλὰ πλῆθος ὑπηρεσιῶν, ὧν οὐδεμίαν ἀμελεῖ ὁ ἔφηβος. Ἀσχεῖται ἐν πρώτοις ὁ ἔφηβος εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν· διδάσκεται ὑπὸ εἰδικῶν διδασκάλων τὸν χειρισμὸν τῶν ὅπλων καὶ τῶν μηχανῶν τοῦ πολέμου. Καθ' ὃν χρόνον μένει ἐν τοῖς φρουρίαις διδάσκεται τὴν τέχνην τοῦ προσβάλλειν καὶ ὑπερασπίζεσθαι τὰς ὀχυράς θέσεις. Ὅπως δὲ ἐθίσωσιν αὐτὸν νὰ κοιμᾶται χαμαί, διατάττουσι νὰ στρατοπεδεύῃ ἐν τῇ πεδιάδι, καὶ οὕτως ἀσφαλίζει τὴν ἡσυχίαν. Ἐν τῇ ἐνεργῷ ταύτῃ ἀγωγῇ, ἡ γυμναστικὴ, ὡς εὐκόλως ἐννοεῖται, δὲν παραμελεῖται· διότι πᾶσαι αἱ ἀσκήσεις, δι' ὧν καθίσταται τὸ σῶμα εὐκαμπτον καὶ ρωμαλέον, ὁ δρόμος, ἡ πάλη, τὸ πένταθλον, ἀπησχόλουν μέρος τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, τόσον καλῶς διερχομένων. Ἀλλ' ὅ,τι κυρίως διακρίνει τὴν εὐφυΐαν τῶν Ἀθηνῶν, εἶνε ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν παραμελεῖται, ὡς δὲν παραμελεῖται καὶ τὸ σῶμα. Ἐν ᾧ ὁ ἔφηβος εἶνε στρατιώτης, εἶνε συγχρόνως καὶ μαθητής· διότι ἀσκούμενος εἰς τὰ στρατιωτικά, συμπληροῖ τὴν γραμματικὴν αὐτοῦ ἐκπαίδευσιν. Ἀκούει τὰ μαθήματα τῶν διασημοτάτων γραμματικῶν, ρητόρων, φιλοσόφων. Διδάσκεται τὴν μουσικὴν καὶ ᾄδει ὕμνους μετὰ τῶν συστρατιωτῶν του. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διατάττονται νὰ συνθέτωσι μεταξύ των· πρέπει νὰ ποιήσωσι ποίημα τοῦ ἐπικού εἶδους ἢ νὰ συντάξωσι λόγον τινά· οἱ δὲ ἰκανώτεροι ἐλάμβανον βρα-

θεῖον. Αἱ ἐπίπονοι καὶ ποικίλαι αὐταὶ ἐργασίαι δὲν ἀρκούσι· διότι ἐπιβάλλονται εἰς τοὺς νέους τούτους σοβαρώτερα καθήκοντα. Ὁ ἐφηβος μέλλει νὰ γείνη πολίτης· μετὰ τινὰς μῆνας θὰ μετέχη τῶν πολιτικῶν, θὰ χειροτονῇ τοὺς ἄρχοντας, θὰ κρίνῃ περὶ τῆς διαγωγῆς των, θὰ ποφασίζῃ περὶ πολέμου ἢ περὶ εἰρήνης. Πῶς δὲ δυνάμεθα νὰ ποδεχθῶμεν ὅτι κέκτηται τὰ σπουδαῖα ταῦτα δικαιώματα, ἐὰν μὴ ἐδιδάχθη νὰ κάμνῃ χρῆσιν αὐτῶν; Ἡ μέριμνα τῆς μετοχῆς τῶν πολιτικῶν δὲν εἶνε σημερινή. Ἐγχειρίζομεν μετὰ χαρᾶς τὸ σφαιρίδιον τῆς ψηφοφορίας εἰς ἓνα ἀνόητον πρὸ ὀλίγου καταλιπόντα τὰ βάθρα τοῦ σχολείου ἢ εἰς ἓνα ἀμαθῆ, ὅστις γνωρίζει τὴν πολιτικὴν ἐκ τῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς φωνασιῶν. Ἄλλ' αἱ Ἀθηναίαι, τὰς ὁποίας παριστῶσι τόσον ἐλαφράς, δὲν ἐπραττον ὡς ἡμεῖς· διότι εἶχον διατάξει, ἵνα οἱ νέοι παρίστανται τακτικῶς εἰς τὰς συνεδρίας τοῦ λαοῦ. Ἐπὶ δύο ἔτη ἤκουον τοὺς μεγίστους τῶν ρητόρων συζητοῦντας τὰ σπουδαιότερα ζητήματα· ἐγνώριζον τὰς διαφοροὺς φαντασίας ἢ μερίδας, χωρὶς νάνηκωσιν εἰς οὐδεμίαν καὶ βλέποντες αὐτὰς ἐν τοῖς πράγμασιν, ἐδύνατο νὰ κρίνωσι πρὶν ἢ ἐκφέρωσιν οἰανδήποτε ἀπόφασιν, ἐσχημάτιζον γνώμην. Προσθέτομεν ὡς περιεργον, ὅτι ἡ δημοκρατία εἶχε δώσει εἰς τοὺς Ἀθηναίους μεγάλην θέσιν ἐν τῇ Ἑλλάδι· διότι μετέχον κυρίως τῶν ἑορτῶν τῶν Ἐλευσινίων· συνώδουσαν ἄδοντες ὕμνους τὰς θεημοτελεῖς ταύτας πομπάς, καθ' ἃς ἐκομίζοντο τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα εἰς τὸν ναὸν τῶν μεγάλων θεαινῶν· ὠδηγοῦντο μετὰ σεβασμοῦ κατὰ τὴν ἐπέτειον τῶν μεγάλων μαχῶν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος ἢ παρὰ τὰ τρόπαια τῆς Σαλαμῖνος· ἴσταντο ἐν τῇ πρώτῃ σειρᾷ κατὰ τὴν συγκινητικὴν ἐκείνην ἑορτὴν, ἥτις ἤγετο κατ' ἔτος εἰς τιμὴν τῶν πεσόντων ἡρώων ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἢ τῆς δόξης τῶν Ἀθηναίων. Τοιαυτὴ ἦτο γενικῶς ἡ φιλόπολις ἐκείνη ἀνατροφή, ἥτις πιθανῶς ἐνωρὶς μετεβλήθη· ἀλλ' ἡ πρώτη ἐπιπόνησις αὐτῆς τιμᾷ μεγάλως τὴν Ἑλλάδα.

Εὐκόλον εἶνε νὰ ἴδωμεν τί ἔλειπεν ἐκ τῆς ἀρχαίας Ῥωμαϊκῆς ἀνατροφῆς, ὅπως ὁμοιάζῃ τελείως πρὸς τὴν τῶν Ἀθηναίων. Ἀμφότεραι ἠσχολοῦντο νὰ μορφώσωσι τὸν νέον πολιτικῶς καὶ πολεμικῶς, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχουσι κοινόν τι πρὸς ἀλλήλας. Ἄλλ' ἡ Ῥώμη παραμελεῖ πάντα τὰ λοιπά· διότι ἐκ τῆς ἐλληνικῆς γυμναστικῆς δανείζεται μόνον σωματικὰς τινὰς ἀσκήσεις, αἵτινες θὰ εἶνε ἀρκεταὶ νὰ μεταβάλωσι τὴν φυλὴν ταύτην εἰς στρατιώτας παχεῖς, βραχεῖς τὸ ἀνάστημα, πλατεῖς τοὺς ὤμους, καὶ κατακτητὰς τοῦ κόσμου. Ἡ φυλὴ αὕτη περιφρονεῖ τὴν μουσικὴν, ἣν θεωρεῖ τέχνην τοῦ δούλου ἢ τοῦ ἀπελευθέρου· καταλείπει τὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὴν θέλησιν πατρὸς ἀμαθοῦς καὶ μορφοῦ ἀνθρωπον ἀτελεῖ.

B'

Ἄλλος χαρακτήρ τῆς τῶν Ἀθηναίων ἀνατροφῆς εἶνε ὅτι ἡ ἀνατροφή ἦτο ἡ αὐτὴ διὰ πάντας τοὺς πολίτας· ὅποια καὶ ἂν εἶνε ἡ κοινωνική των θέσις καὶ ἡ καταγωγὴ των, πάντες μεταβαίνουσιν ἐναλλάξ εἰς τὴν ἡλικίαν τῶν ἐφήβων. Ἀλλὰ δὲν ἔχει οὕτω καὶ ἐν Ρώμῃ· οἱ νέοι, περὶ ὧν ἤδη ὠμιλήσαμεν, εἰς οὓς ἐπετρέπετο νάκούωσι παρὰ τὴν θύραν τὰς συζητήσεις τῆς γερουσίας καὶ ἀπετέλουν ἐν τῷ στρατῷ μέρος τῆς κοῦρτιος τοῦ στρατηγοῦ, οἱ νέοι οὗτοι ἦσαν ὀλιγάριθμοι. Ἀνῆκον εἰς τοὺς ἐκ γενετῆς ἢ ἐκ πλούτου ἀριστοκρατικούς, οἵτινες ἐκυβέρωναν τὴν δημοκρατίαν. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ πλήθους τῶν προλεταρίων (θητῶν), τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν ἕκτην κλάσιν καὶ ὄντων ἀπόρων, ὑπάρχει ἡ κομφὴ τάξις τῶν ἀστῶν καὶ ὁ ἐργατικὸς ὄχλος· οὗτος εἶνε κόσμος μεσαζῶν, πλουτῶν καὶ ὑψούμενος ἀκαταπαύστως καὶ ζητῶν νὰ μετᾶσχη τῶν πολιτικῶν. Εἶνε φανερόν, ὅτι δὲν ἐδύναντο νὰ παραμελῶσιν ἀνατροφῆς, ἥτις ἐδίδετο συνήθως ἐν τοῖς σχολείοις. Καὶ βεβαίως θὰ ὑπῆρχον σχολεῖα ἐν τῇ Ρώμῃ καὶ περὶ τούτων γίγνεται μὲν μνεία τις ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν, ἀλλ' οὗτοι δὲν παρέχουσιν ἡμῖν πολλὰς πληροφορίες. Ὅτι δύνανται τις νὰ εἴπῃ, εἶνε ὅτι ταῦτα ἦσαν μὲν κοινὰ εἰς ἀμφοτέρα τὰ φύλα, ἡ παρεχομένη ὅμως διδασκαλία θὰ ἦτο πολὺ στοιχειώδης.

Βραδύτερον, ὅτε οἱ Ἕλληνες καθήγηται κατεστάθησαν ἐν Ρώμῃ, τὰ ἀρχαῖα σχολεῖα ἐξηκολούθουν μὲν ὑπάρχοντα, ἀλλὰ ταῦτα ἀπετέλουν μόνον βαθμὸν κατώτερον τῆς ἀνατροφῆς. Ἦσαν ἀναμφιβόλως οἰονεὶ σχολεῖα προκαταρτικὰ. Οἱ ἀρχαῖοι δὲν συνήθιζον νὰ διακρίνωσι τόσον σαφῶς, ὅσον ἡμεῖς διακρίνομεν τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς ἐκπαίδευσως· ἀλλ' ὅμως εὐρίσκομεν ἐν ταῖς Φλωρίσι τοῦ Ἀπουληίου περιέργου χωρίον, ἐν ᾧ φαίνεται δημιουργῶν ἱεραρχίαν τινά. «Ἐν τινι συμπόσιῳ, λέγει, τὸ πρῶτον ποτήριον εἶνε διὰ τὴν δίψαν, τὸ δεύτερον διὰ τὴν χαράν, τὸ τρίτον διὰ τὴν ἠδυπάθειαν, τὸ τέταρτον διὰ τὴν μανίαν. Τοῦναντίον ἐν τοῖς δεῖπνοις τῶν Μουσῶν ὅσον πλειότερον παρέχουσιν ἡμῖν νὰ πίνωμεν, τόσον μᾶλλον ἡ ψυχὴ ἡμῶν προάγεται εἰς τὴν φρόνησιν καὶ εἰς τὸ λογικόν. Τὸ πρῶτον ποτήριον, ὅπερ προσφέρει ἡμῖν ὁ γραμματιστής (Litterator, ὁ διδάσκων ἡμᾶς τὴν ἀνάγνωσιν) μεταβάλλει τὸ τραχὺ τοῦ πνεύματος ἡμῶν. Ἐπειτα ἔρχεται ὁ γραμματικός, ὅστις κοσμεῖ ἡμᾶς διὰ ποικίλων γνώσεων· ὁ ρήτωρ τέλος ἐχειρίζει ἡμῖν τὸ ὄπλον τῆς εὐγλωττίας». Ἴδου τρεῖς βαθμοὶ διδασκαλίας ρητῶς ἐκδηλούμενοι. Τὸν Litteratorem τοῦτον, εἰς ὃν πέμπουσι

τὸ παιδίον οὐδὲν γινώσκον καὶ ὄντα ὑποχρεωμένον νὰ κάμῃ ἕναρξιν τῆς διδασκαλίας, ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ὀνομάζει «πρῶτοι διδάσκαλον, *primum magistrum*». Καὶ τινὲς μὲν τῶν μαθητῶν τούτων μεταβαίνουσιν ἀπὸ τοῦ σχολείου του εἰς τὴν Γραμματικῶν, οἱ πλεῖστοι ὅμως δὲν πορεύονται περαιτέρω καὶ οὐδέποτε θὰ ἔχωσιν ἄλλας γνώσεις ἢ τὰς δοθείσας αὐτοῖς. Ἐπειδὴ ἡ στοιχειώδης αὕτη διδασκαλία δὲν φαίνεται μεταβληθεῖσα βραδύτερον, ἄς ἐξαντλήσωμεν ἐνταῦθα ὅ,τι εἶνε δυνατόν νὰ γινώσκωμεν· θὰ ἴδωμεν ὅμως δυστυχῶς, ὅτι ὅ,τι γινώσκωμεν περιορίζεται εἰς ὀλίγα.

Τί ἐδιδάσκοντο ἐν τῷ σχολείῳ τοῦ «πρώτου διδασκάλου»;—ἐδιδάσκοντο, καθὼς λέγει ὁ ἱερός Αὐγουστίνος, τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν γραφὴν καὶ τὴν ἀρίθμησιν. Αἱ γνώσεις αὗται, αἱ πασῶν ἀναγκαιόταται, εἶνε παντοῦ ἢ βάσις τῆς λαϊκῆς διδασκαλίας. Ἐὰν εἶνε ὠφελιμώταται, εἶνε ὅμως πολὺ μέτριαι καὶ κατανοοῦμεν, ὅτι οἱ διδάσκοντες τὰς γνώσεις ταύτας διδάσκαλοι δὲν ἀπήλαιον παρὰ Ρωμαίοις μεγάλης ὑπολήψεως. Δὲν ἐπέτρεπον αὐτοῖς νὰ φέρωσι τὸ ὄνομα τῶν Καθηγητῶν καὶ ὁ κῶδιξ ἀναμιμνήσκει πολλαχῶς ὅτι δὲν ἔχουσι τὰ αὐτὰ δικαιώματα, τὰ ὅποια εἶχον οἱ ῥήτορες καὶ οἱ γραμματικοί. Ἄλλ' ὁ αὐτοκράτωρ συνιστᾷ αὐτοὺς εἰς τὸν οἶκτον τῶν διοικητῶν τῶν ἐπαρχιῶν διατάττει τοὺς διοικητὰς νὰ μὴ ἐπιφορτίζωσι τοὺς γραμματιστὰς μεγάλην βάρην· τοῦτο εἶνε καθήκον φιλανθρωπίας· *ad praesidis religionem pertinet*. Οἱ διδάσκαλοι οὗτοι εἶνε συνήθως πενέστατοι καὶ δὲν δύνανται νὰ πληρώνωσι τὸν φόρον, εἰάν εἶνε πολὺ βαρὺς. Ἀνεκλύφθη ἐν Καπούη ὁ τάφος διδασκάλου, ὅστις ἔσχε τὴν πολυτέλειαν νὰ μεταβιβάσῃ τοὺς χαρακτῆράς του εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Παρίσταται ἐπὶ τῆς ἑδρας του μετὰ δύο μαθητῶν, ἄρρενος καὶ θήλειος πλησίον αὐτοῦ. Στίχοι καλῶς τετορνευμένοι εἶνε ὑπὸ τὸ ἀνάγλυφον. Οἱ στίχοι λέγουσιν ὅτι ὁ Χιλόκαλος ὑπῆρξε διδάσκαλος ἐντιμος, ὅστις ἐπηγρύπτει ἐπιμελῶς ἐπὶ τῶν ἡθῶν τῶν νέων, οὓς ἐνεπιστεύοντο αὐτῷ καὶ πληροφοροῦσιν ἡμᾶς ὅτι ἐνῶ ἐδίδασκε συνέτασσε διαθήκας μετὰ χρηστότητος.

Idemque testamenta scripsit cum fide. Οὕτω τὸ ἐπάγγελμά του δὲν ἤρκει αὐτῷ νὰ ζῆ καὶ ἐνόμισε καλὸν νὰ ἐνώσῃ ἄλλην βιομηχανίαν, καθὼς σχεδὸν καὶ οἱ παρ' ἡμῖν διδάσκαλοι, οἵτινες εἶνε συγχρόνως καὶ ψάλται ἢ γραμματεῖς δημαρχίας.

Οἱ ἄσημοι ὅμως οὗτοι διδάσκαλοι καὶ κακῶς μισθούμενοι παρέσχον πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸν τόπον των. Ἡ ἀρχὴ δὲν φαίνεται πολὺ ἀσχολουμένη ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ μόνον ἐμερίμνα περὶ τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων. Εὐτυχῶς εἰς πάντα τὰ στρώματα τοῦ ρωμαϊκοῦ

κόσμου ὑπῆρχεν ἡ κλίσις τοῦ εἰδέναι. Ἡ κλίσις αὕτη, χωρὶς τῆς ἀνάγκης τῆς παρεμβάσεως τῆς κυβερνήσεως, ἐπολλαπλασίασε τὰ σχολεῖα. Σχολεῖα ὑπῆρχον οὐ μόνον ἐν ταῖς πόλεσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς χωρίοις καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς κατὰ τύχην συναθροίσεσιν, αἵτινες συνίσταντο συνήθως ἐξ ἀνθρώπων ἄνευ ἐπαγγέλματος καὶ ἰδρύοντο περὶ κέντρα βιομηχανίας, ὡς ἐν μεταλλείοις. Ἐν κεφαλαίῳ, οἱ ἀγράμματοι θὰ ἦσαν σπάνιοι. Ἐκπλήττεται τις, ὅταν διέρχεται τὰς ὁδοὺς τῆς Πομπηίας, βλέπων τόσα προγράμματα καλύπτοντα τοὺς τοίχους. Ἐὰν οἱ ἄνθρωποι δὲν ἤξευρον νάναγιγνώσκωσιν, βεβαίως δὲν θὰ ὑπῆρχον τόσα πολλὰ προγράμματα. Ἐγίγνωσκον ἐπίσης καὶ τὴν γραφὴν καὶ ἀνευρίσκουσι καθ' ἑκάστην ἐν τόποις, εἰς οὓς δὲν ἐσύχναζεν ὁ καλὸς κόσμος, ἐπιγραφὰς τόσον χονδροειδεῖς, ὥστε βλέπει τις καλῶς ὅτι ταύτας ἐχάραξαν ἄνθρωποι τῆς ὑποστάθμης τοῦ λαοῦ. Ἐν τῷ στρατῷ τὸ σύνθημα ἀντὶ νὰ μεταδίδηται διὰ ζώσης φωνῆς, ἐγράφετο ἐπὶ πινακιδίων, τὰ ὁποῖα ἐνεχειρίζοντο ὑπὸ τῶν ἑκατοντάρχων εἰς τοὺς τελευταίους ὑπαξιωματικούς· ἦτο λοιπὸν βέβαιον ὅτι θὰ ἐγίγνωσκον νάναγιγνώσκωσιν.

Τὸ σχολεῖον τοῦ *primus magister* ὡς καὶ τὸ τοῦ γραμματικοῦ καὶ τοῦ ρήτορος, ὅτε ἦσαν πτωχοὶ, ἰδρῦετο συνήθως ἐν τινι τῶν ἐστεγασμένων ἐκείνων παραπηγμάτων, τὰ ὁποῖα ὀνομάζοντο *refugulae* καὶ ἐχρησιμεῖον ὡς ἐργοστάσια τῶν ζωγραφῶν. Ἐνίοτε ὑπερῶριζοντο εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τῆς οἰκίας καὶ ὁ διδασκάλος ἐδύνατο νὰ λέγῃ τότε, ὡς ὁ Ὀρβίλιος, ὅτι ἐδίδασκεν ὑπὸ τῆν στέγην· ἀλλ' ὡς τὸ πολὺ ἦσαν ἐπὶ τοῦ πεζοδρομίου καὶ ἀπετέλουν εἶδος στοῶν, αἵτινες περιώριζον τὴν ὁδὸν αὐτοῦ καλῶς κακῶς ἰδρῦετο τὸ σχολεῖον. Ὅπως δὲ ἀποφεύγῃ τὴν ἀδιακρισίαν τῶν γειτόνων, ἐξέτεινον παραπετάσματα ἀπὸ τοῦ ἐνὸς στύλου εἰς τὸν ἄλλον. Τὰ παραπετάσματα ταῦτα ἀπέκρυπτον μὲν ἀπὸ τῶν μαθητῶν τὰς ἐν τῇ ὁδῷ κινήσεις, ἀλλὰ δὲν ἐκώλυον τοὺς θορύβους τοῦ σχολείου νὰ φθάνωσιν εἰς τοὺς διερχομένους. Οἱ διαβάται ἤκουον τοὺς μαθητὰς ἐπαναλαμβάνοντα ἐν χορῷ «ἐν καὶ ἐν κάμνου δὺο δὺο καὶ δὺο κάμνου τέσσαρα». «Τρομερὰ ἐφωδὴ! *Odiosa cantio!*» λέγει ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, ὅστις εἶχε διατηρήσῃ ἐκ τῶν πρώτων σπουδῶν του ἀνάμνησιν λίαν δυσάρεστον. Αἱ ὄχληραὶ αὗται κραυγαὶ ἠρέθιζον καὶ τὸν Μαρτιάλην, ὅστις κατέτασσε καὶ ταύτας εἰς τὰς αἰτίας, αἵτινες καθίσταν αὐτῷ τὴν ἐν Ρώμῃ διατριβὴν μισητήν. «Εἶνε ἀδύνατον νὰ ζῆσῃ τις ἐκεῖ, ἔλεγε· τὴν μὲν πρῶϊαν δολοφονεῖται ὑπὸ τῶν διδασκάλων, τὴν δὲ νύκτα ὑπὸ τῶν ἀρτοποιῶν». Ἐν γένει τὰ ἐπιπλα τοῦ ἰδρύματος ἦσαν ἀπλούστατα. Οἱ πτωχότατοι περιώριζοντο εἰς τινα θρανία τῶν μαθητῶν καὶ μίαν ἔδραν τοῦ διδασκάλου. Ὅτε ἐδύ-

ναντο, προσέθετον σφαίρας ἢ κύβους, ὅπως ὑποβάλλωσιν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν μαθητῶν τὰ σχήματα τῆς γεωμετρίας. Μεγάλη πολυτέλεια ἔθεωρεῖτο νὰ κοσμῶνται οἱ τοῖχοι διὰ χαρτῶν γεωγραφικῶν. Κατὰ τοὺς εὐτυχεῖς χρόνους ἐνὸς Τραϊανοῦ, ἐνὸς Μάρκου Αὐρηλίου, ἐνὸς Διοκλητιανοῦ, οἱ μαθηταὶ ἠκολούθουν τὴν κίνησιν τῶν στρατῶν καὶ λέγεται ὅτι ὁ διδάσκαλος ἠσθάνετο αἶσθημα ὑπερφανίας πατριωτικῆς δεικνύων αὐτοῖς, ὅτι ἡ ἔκτασις τοῦ κράτους ἐξισοῦτο σχεδὸν πρὸς τὴν τοῦ κόσμου.

Τοιχογραφία τις εὐρεθεῖσα ἐν Πομπηίᾳ καὶ νῦν κειμένη ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Νεαπόλεως παρίστησιν ἡμῖν περιέργον σκηνὴν τοῦ βίου τῶν ρωμαίων μαθητῶν κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα. Ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν σχολὴν κειμένην ὑπὸ στοάν, ἣν στηρίζουσι κίονες κομψοὶ συνδεδεμένοι διὰ κοσμημάτων ἐξ ἀνθέων. Ἐπειδὴ τὸ σχολεῖον εἶνε τελείως ἀνοικτὸν, τὰ παιδία ἐξω ἐπωφελοῦνται νὰ παρατηρῶσι τὰ ἐν αὐτῷ συμβαίοντα. Τρεῖς μαθηταὶ κάθηνται ἐπὶ ἐνὸς θρανίου: ἔχοντα μακρὰν κόμην καὶ χιτῶνα ποδῆρη, κρατοῦσιν ἐπὶ τῶν γονάτων βιβλίον (*volumen*), τὸ ὁποῖον φαίνονται ὅτι ἀναγιγνώσκουσι μετὰ πολλῆς τῆς προσοχῆς. Ἐμπροσθεν αὐτῶν ἄνθρωπός τις περιπατεῖ σφόδρῶν τῷ ἤθει· ἡ μορφή του περικυκλοῦται ὑπὸ μεγάλου πώγωνος· αἱ χεῖρες του κρύπτονται ἐν μικρῷ μανθῶ. Αὐτὸς βεβαίως εἶνε ὁ διδάσκαλος ἐκ τῆς στυγνῆς ὀψεως τοῦ ἀναγινώσκοντος ἐπεινον, περὶ οὗ ὁ Μαρτιάλης λέγει, ὅτι εἶνε μισητὸς παρὰ τοῖς μαθηταῖς καὶ μαθητρίαις, *invidium pueris virginibusque caput*. Ἐν τῷ ἐτέρῳ ἄκρῳ τῆς τοιχογραφίας μαστιγοῦται ἄτακτος μαθητῆς· ὁ δυστυχῆς εἶνε γυμνὸς καὶ μόνον λεπτὴν ζώνην φέρει ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σώματος. Εἰς τῶν συμμαθητῶν του τὸν φέρει ἐπὶ τῶν ὤμων του καὶ τὸν κρατεῖ ἀμφοτέραις ταῖς χερσίν· ἄλλος τὸν λμβάνει ἐκ τῶν ποδῶν, ἐν ᾧ τρίτον πρόσωπον ὑψοῖ τὰς ράβδους διὰ νὰ τὸν τύπτῃ. Ἡ μάστιξ καὶ ἡ ράβδος ἦσαν ἐν μεγάλῃ χρήσει ἐν Ρώμῃ καὶ αὕτη διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ Πλάτου μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Κοϊντιλιανὸς μόνον ἐξήνεγκε περὶ τούτου δειλὴν διαμαρτύρησιν. «Ὡς πρὸς τὴν τιμωρίαν τῶν μαθητῶν διὰ μαστίγων, λέγει, καίτοι ὁ Χρῦσιππος τὴν ἐπιδοκιμάζει καὶ εἶνε ἐν χρήσει, ὁμολογῶ ὅτι δέν μοι εἶνε ἀσπαστή». Ἄλλ' ὁ Χρῦσιππος τὴν παρέλαβε καὶ ὁ Αὐσώνιος λέγει, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του «τὸ σχολεῖον ἀντήχει ἐκ τῶν μαστίγων».

Γ'

Καὶ ταῦτα μὲν εἶνε ὅσα γινώσκομεν περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει· εὐτυχῶς ὅμως ἔχομεν πλειοτέρας πληροφορίας ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς κοινωνίας. Εἶνε

δὲ οὐ μόνον εὐκολωτέρα ἢ γνῶσις αὐτῆς, ἀλλ' ἔχει καὶ τὸ ἐνδιαφέρον νὰ τὴν σπουδάσωμεν, καθόσον δεικνύει ἡμῖν πῶς οἱ Ῥωμαῖοι ὠδηγήθησαν νὰ συλλάβωσι τὴν ἰδέαν διδασκαλίας δημοσίας διδομένης ἐν ὀνόματι τοῦ Κράτους. Κατ' ἀρχὰς ἦσαν πολὺ μακρὰν αὐτῆς καὶ μόνον ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐφθασαν εἰς αὐτὴν ἀναγκαζόμενοι ὑπὸ τῶν πραγμάτων μᾶλλον ἢ διὰ συστήματος προεσχεδιασμένου. Ἐνδιαφέρει δὲ νὰ ἴδωμεν τί ὠδήγησε τοὺς Ῥωμαίους εἰς τοῦτο καὶ τίνα ὁδὸν ἠκολούθησαν ὅπως φθάσωσιν εἰς αὐτὴν.

Γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ τῶν Καρχηδονικῶν πολέμων οἱ Ἕλληνες εἰσέβαλον εἰς τὴν Ῥώμην. Ἐν τοῖς διαφοροῖς τυχοδιώκταις, ὅτινες μετέβαινον νὰ προσφέρωσι τὰς ὑπηρεσίας τῶν εἰς τοὺς Ῥωμαίους, δὲν ἔλειπον οἱ καθηγηταί. Ἐν αὐτοῖς ἦσαν ρήτορες, γραμματικοί, φιλόσοφοι, μουσικοί, διδάσκαλοι πάσης ἐπιστήμης καὶ πάσης τέχνης· ἀλλὰ δὲν ἐγίνοντο δεκτοὶ πάντες μετὰ τῆς αὐτῆς εὐνοίας, διότι ἐπιστήμας τινὰς οἱ Ῥωμαῖοι οὐδέποτε κατενόησαν καλῶς. Ἡ φιλοσοφία π. χ. κατ' ἀρχὰς ἐφάνη αὐτοῖς ἀδολεσχία ἀνωφελῆς ἢ γεωμετρία καὶ τὰ μαθηματικὰ ἐξέπληξαν αὐτοὺς μόνον διὰ τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν· ἦσαν ἢ τέχνη τοῦ ἀριθμεῖν καὶ μετρεῖν· ὁ Κικέρων λέγει ὅτι δὲν εὕρισκεν εἰς αὐτὰ ἄλληλῃ σπουδαιότητα. Ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ῥητορικὴ ἤρρεσαν αὐτοῖς πλεῖστον· ἢ πρώτη μάλιστα οὐδένα ἐφαίνετο παρουσιάζουσα αὐτοῖς κίνδυνον καὶ βλέπομεν ὅτι οὐδέποτε ἀντέταξαν κατ' αὐτῆς σπουδαίαν ἀντίπραξιν. Ἡ ῥητορικὴ ἐνέπνευεν αὐτοῖς πλεοστέραν δυσπιστίαν· ἄνθρωποι τινες λεπτολόγοι ἐφοβοῦντο τὴν νέαν ταύτην τέχνην, ἣτις ἐδίδασκε τὰ μέσα τοῦ ἀρέσκειν τῷ λαῷ, τὰ ὅποια οἱ πρόγονοι δὲν εἶχον γνωρίσει. Ἄλλ' ἦτο δύσκολον νὰ κλείσωσιν αὐτῇ τὰς πύλας τῆς πόλεως. Ἐὰν ἐκώλυον τὸν ρήτορα νὰ ἰδρῦσιν σχολεῖα δημοσία, ὡς ἐποίησαν τῷ 662, ὑπελείπετο αὐτῷ ἢ καταφυγὴ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν οἰκογενειῶν, ἔνθα ὁ ἔλεγχος τῶν ἀρχῶν δὲν εἶδύνατο σχεδὸν νὰ εἰσδύσῃ. Ἀφοῦ ἀπαξ νέοι τινὲς εἶχον διδασχθῆ τὴν τέχνην ἐκείνην, δι' ἧς ἐμάνθανον νὰ δημηγορῶσιν εἰς τὸν λαὸν μετὰ πλείονος χάριτος, οἱ ἄλλοι ἠναγκάζοντο νὰ πράττωσιν ὡς αὐτοί· διότι, ἐὰν ἐπέμενον νὰ γηνοῶσι τὴν λεπτότητα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, θὰ ἐκινδύνευον νὰ νικηθῶσι κατὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ λόγου, δι' οὐ ὑπερίσχυον.

Οὐ μόνον δὲ ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ῥητορικὴ ἀνεπαισθήτως ἐγένοντο δεκταὶ ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, ἀλλ' ὅπερ ἦτο ἴσως τὸ δυσκολώτερον, αὐταὶ ἐπὶ τέλους συνδιηλλάγησαν. Κατ' ἀρχὰς συννεοῦντο πολὺ κακῶς. Λέγουσιν ἡμῖν, ὅτι ὁ γραμματικὸς ἤθελε κατ' ἀρχὰς νὰ ἐλκύσῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν διδασκαλίαν ὀλόκληρον καὶ νὰ ἐκτελῇ τὸ ἔργον τοῦ ρήτο-

ρος· εἶνε δὲ πιθανόν ὅτι ὁ ρήτωρ ἀφ' ἑτέρου διεσάλπιζε τὴν πρὸς τὸν γραμματικὸν περιφρόνησίν του· ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ οἱ διαπληκτισμοὶ οὗτοι ἐπέχυσαντο καὶ ἑκάτερος τῶν διδασκάλων τούτων ἔσχε τὸ κράτος του κεχωρισμένον. Ἐὰν ἔμενον ἐπὶ τοῦ ὅριου τῶν δύο ἐπιστημῶν, ὡς ἐπὶ τῶν συνόρων πασῶν τῶν ἡμῶρων ἐπικρατειῶν, ἔδαφός τι ἀόριστον, ἴσως ἐπήρχετο φιλονεικία τις, οὐσιωδῶς ὅμως συνεφώνουν. Διότι ὑπῆρξεν ἀρχὴ ἀναγνωρισθεῖσα ὑπὸ πάντων, ὅτι ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ πρέπει νὰ ἐνωθῶσι πρὸς ἀλλήλας, ὅπως ἀποτελέσωσι σειρὰν πλήρους ἐκπαιδεύσεως.

Ὁ γραμματικὸς λαμβάνει τὸ παιδίον ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ διδάσκοντος τὰ στοιχειώδη γράμματα, ὅστις καλῶς κακῶς τὸ ἐδίδαξε τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφὴν καὶ ὀφείλει νὰ τὸ παραδῶσῃ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ρήτορος τελείως παρεσκευασμένον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ρητορείας· ἔχει λοιπὸν πολλὰ νὰ πράξῃ. « Ἡ γραμματικὴ, λέγει ὁ Κοϊντιλιανός, περιλαμβάνει δύο μέρη, τὴν τέχνην τοῦ ὀρθῶς ἡμιλεῖν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ποιητῶν ». Ἐκατέρω ἀπαιτεῖ χρόνον πολὺν καὶ κόπον. "Ὅπως τις ὀρθῶς ἡμιλῇ, ἀνάγκη νὰ γινῶσκη τὴν δύναμιν τῶν γραμμάτων, τὴν προφορὰν τῶν συλλαβῶν, τὴν σημασίαν τῶν λέξεων, ἔπειτα νὰ μάθῃ πῶς αἱ λέξεις ἐνοῦνται πρὸς ἀλλήλας πρὸς σχηματισμὸν φράσεων· αἱ λεπτομέρειαι αὗται δὲν τελειώνουσι. Ἡ ἑρμηνεία τῶν ποιητῶν ἀπαιτεῖ ἐργασίαν οὐχὶ ἔλαττονα. Ὁ διδάσκαλος ἀναγιγνώσκει πρῶτος ἐν πρώτοις, *privilegiè*, καὶ ὁ μαθητὴς ἐπαναλαμβάνει· ὅταν δὲ ἀπαγγείλῃ ὡς πρέπει χωρὶς σφάλματα περὶ τὸν τόνον καὶ τὴν προσωδίαν, ἐπαναλαμβάνουσι τὸ χωρίον καὶ προσπαθοῦσι νὰ δώσωσι λόγον περὶ πάντων. Ὅταν τὸ παιδίον γινῶσκη νὰ ἡμιλῇ ὀρθῶς, ὅταν ἀναγνώσῃ τοὺς Ἕλληνας καὶ λατίνους ποιητάς, φαίνεται ὅτι ἡ γραμματικὴ του διδασκαλία τελειώνει· ὁ ὄρισμός τοῦ Κοϊντιλιανοῦ φαίνεται ἐξηνητλημένος· ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ γραμματικὴ ἐξετάθη πολὺ καὶ ἔλαβεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνάπτυξιν, ἥτις ἐπὶ ἤνευ θαυμασιῶς τὴν σπουδαιότητά της. Καὶ ἐν πρώτοις πῶς νὰ ποδεχθῶμεν ὅτι ὁ μαθητὴς δὲν γινῶσκει ἢ τοὺς ποιητάς καὶ μένει ξένος ὅλων τῶν ἄλλων λογογράφων; Ἐὰν ἡ ποίησις ὀφείλῃ νὰ μὲνῃ τὸ κύριον ἀντικείμενον τῶν σπουδῶν του, εἶνε ὅμως ἀνάγκη νὰ ἔχῃ γινῶσιν τινα καὶ τῶν ἄλλων. *Nec poetas legere satis est, excutiendum omne scriptorum genus*. Πεδίον ἀπέραντον ἀναπτύσσεται πρὸ αὐτοῦ. Ἐπειτα ὁ γραμματικὸς δὲν περιορίζεται μόνον νὰ ἀναγιγνώσκη συγγραφεῖς διαφόρους καὶ πάσης ἐποχῆς ἢ νὰ τοὺς ἑρμηνεύσῃ· εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐκτιμήσῃ καὶ κρίνῃ αὐτούς. Κατατάσσει τοὺς συγγραφεῖς τῶν παρελθόντων χρόνων, δίδει

αὐτοῖς τὴν οἰκείαν θέσιν καὶ ἀποφαίνεται περὶ τῶν συγχρόνων. Τοιοῦτο-
τρόπως ὁ γραμματικὸς γίνεται οὐ μόνον διὰ τὴν νεολαίαν, ἀλλὰ δι' ὁ-
λόκληρον τὴν κοινωνίαν κριτικὸς ἔχων αὐθεντίαν, κύρος, οὐ ἡ κρίσις μορ-
φώνει τὴν κοινὴν γνώμην. Οἱ θέλοντες ἐκ τῶν συγγραφέων νὰ κλεί-
σθωσιν ἐκτιμῶσι καὶ περιποιῶνται αὐτόν, οἱ δὲ ἀμελοῦντες, ὡς ὁ Ὀρά-
τιος, νὰ γίνωσιν αὐτῷ ἀρεστοὶ κινδυνεύουσι νὰ μένωσιν ἐπὶ πολὺν χρό-
νον ἄγνωστοι. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ταῦτα μόνον· ἡ σπουδὴ τῆς γραμματο-
λογίας ὁλόκληρον δὲν φαίνεται ἀρκούσα ἐνασχόλησις τῶν γραμματι-
κῶν· διότι αὐτοὶ προσθέτουσι γνώσεις ἀναγκαίας νομιζομένας, ὅπως οἱ
μαθηταὶ ἐννοῶσι τοὺς συγγραφεῖς, οὗς ἀναγιγνώσκουσιν. Εἶνε δυνατὸν
νάπαγγέλλωσιν ἐν μέτρῳ καὶ νὰ ἐννοῶσι τὸν μηχανισμόν, ἐὰν εἶνε ἄμου-
σοι; Ὁ γραμματικὸς εἶνε λοιπὸν ἠναγκασμένος νὰ διδάσκη τοὺς μα-
θητάς τὴν μουσικὴν. Οἱ ποιηταὶ πραγματεύονται πολλαχοῦ τῶν ποιη-
μάτων αὐτῶν περὶ οὐρανοῦ καὶ περιγράφουσι τὴν ἀνατολὴν καὶ τὴν
δύσιν τῶν ἀστρῶν. Πῶς θὰ κατορθώσωσι νὰ ἐρμηνεύωσι ταῦτα, ἐὰν ὁ
γραμματικὸς δὲν διδάξῃ ἀστρονομίαν; Τέλος, ἐπειδὴ ὑπάρχουσι ποιή-
ματα ὁλόκληρα, ὡς τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τοῦ Λουκρητίου, ἐν οἷς ἐκ-
τίθενται καὶ ἐξετάζονται συστήματα φιλοσοφικά, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωσι
γνώσιν τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ φιλοσοφία θὰ εἶνε ἀκατάληπτος, ἐὰν εἶνε
ξένοι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς γεωμετρίας καὶ τῶν μαθη-
ματικῶν. Ἡ γραμματικὴ λοιπὸν περιλαμβάνει κύκλον ὁλόκληρον ἀν-
θρωπίνων γνώσεων· «πρὶν ἢ ὁ παῖς παραδοθῇ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ρή-
τορος, λέγει ὁ Κοϊντιλιανός, ἀνάγκη νὰ λάβῃ τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες
καλοῦσιν ἐγκυκλοπαιδικὴν παιδείουσι».

Ἐν πρώτοις τὸ ἔργον τοῦ ρήτορος φαίνεται κατώτερον καὶ ἥττον σο-
βαρὸν ἢ τὸ τοῦ συναδέλφου του· διότι δὲν εἶνε ἠναγκασμένος, ὡς ἐκεῖ-
νος, νὰ ἐκτείνηται εἰς διαφόρους σπουδάς· διότι διδάσκει μίαν τέχνην·
ἀλλ' ἡ τέχνη αὕτη εἶνε ἡ ρητορεία, ἡ πρώτη καὶ ἡ δυσκολωτάτη πα-
σῶν, ἡ ἀπαιτοῦσα ὁλόκληρον τὸν ἀνθρώπινον βίον ὅπως ἐξασκῆται ἄρι-
στα· ἀνάγκη λοιπὸν πρῶτον νὰ διδάσκη τὸν μαθητὴν πλήρη τὴν θεω-
ρίαν τῆς ρητορικῆς· καὶ ἡ σπουδὴ αὕτη εἶνε μακροτάτη καὶ δυσχερε-
στάτη, διότι ἕκαστος διδάσκαλος ἀρέσκειται νὰ ἐπισωρεύῃ τὰ παραγ-
γέλματα, νὰ περιπλέκῃ τὴν ἐπιστήμην, νὰ δημιουργῇ δυσκολίας φαν-
τασιώδεις, ὅπως ἐπιλύων αὐτάς χεῖρη. Πρὸς τὴν πρακτικὴν ταύτην
διδασκαλίαν συνδέονται ἀσκήσεις πρακτικαὶ ἔτι σπουδαιότεραι καὶ
δυσχερέστεραι. Ὅταν ὁ μαθητὴς μάθῃ τὰ παραγγέλματα τῆς τέχνης,
διδάσκειται νὰ τὰ ἐφαρμόζῃ καὶ πρὸς τοῦτο συνθέτει λόγον, τὸν ἀπο-
στηθίζει καὶ τὸν ἀπαγγέλλει. Ἐν τῇ ἀπαγγελίᾳ οὐδὲν ἀφίεται εἰς τὴν

τύχην· διότι τὰ πάντα προεῖδον καὶ ἐκανόνισαν. Ὁ μαθητὴς διδάσκειται προηγουμένως τὸν εἰς ἕκαστον μέρος τοῦ λόγου ἀπαιτούμενον τόνον, μέχρι τίνος δεῖν νὰ ὑψῶται ὁ βραχίον κατὰ τὸ προσιμῖον καὶ πῶς νὰ ἐκτείνηται ἡ χεὶρ ἐν τῇ ἀποδείξει. Ἐπὶ τινῶν ζητημάτων ἠγέρθησαν φιλονεικίαι διαίρεσασαι τὴν σχολήν. Ἀρμόζει νὰ τύπη ὁ ἀγόρευων τὸν πόδα καθ' ἣν στιγμὴν παραφέρεται; Εἶνε εὐπρεπὲς νὰ διαταράξη τὰς πτυχὰς τῆς τηβέννου καὶ νὰ φήσῃ αὐτὴν νὰ κυματίζῃ ἐπὶ τοῦ ὤμου περὶ τὸ τέλος τοῦ λόγου; Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, ἀνὴρ αὐστηρὸς καὶ ἀκριβὴς, δὲν ἤθελε νὰ κούσῃ περὶ τούτου ὀμιλοῦντας καὶ ἐχώρει τοσοῦτον, ὥστε νὰ συνιστᾷ νὰ φροντίσωσι πολὺ νὰ μὴ διαταράττωσι τὴν κόμην σπογγίζοντες τὸ μέτωπον, ἐὰν ἴδρῶνον. Ὁ Κοϊντιλιανὸς ἦτο ὀλιγώτερον αὐστηρὸς, διότι ἐνόμιζε τούναντίον, ὅτι ὀλίγη ἀταξία τῆς κόμης καὶ τῆς τηβέννου ἐδήλου καλῆτερα τὴν συγκίνησιν καὶ ἐδύνατο νὰ συγκινή τοὺς δικαστάς. Τέχνη τόσον λεπτολόγος ἀπῆτει, ὡς εὐκόλως ἐννοεῖ τις, πολὺν χρόνον καὶ κόπον, ὁ δὲ νέος μόλις καὶ ἀτελῶς ἐδύνατο νὰ μάθῃ αὐτὴν μέχρι τοῦ δεκάτου ἐβδόμου ἔτους, ὅτε ἐλάμβανε τὸ ἀνδρικὸν ἔνδυμα καὶ ἐγένετο πολίτης.

Οὕτω διὰ τῆς ἐνώσεως τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς ἀπετελέσθη ὠρισμένως ἡ λεγομένη ἐγκύκλιος παιδεία. Γνωρίζομεν δὲ ἤδη τί θὰ μαθάνωσιν ἐν τοῖς σχολείοις· ἡ ὅλη, ἡ βᾶσις τῆς δημοσίας παιδείσεως εὐρέθη, ὑπολείπεται δὲ νὰ ἴδωμεν πῶς ἡ ἐκπαίδευσις αὕτη ἐγεννήθη.

Πολλάκις συνεζητήθη ἐν Ρώμῃ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, τὸ ζήτημα τῆς δημοσίας καὶ τῆς κατ' οἶκον ἐκπαιδεύσεως· ἂν δὲν εἶνε προτιμότερον ὁ παῖς νὰ ἐκπαιδευθῆται ἐν τῇ οἰκογενείᾳ του, πλησίον τῶν γονέων του, δι' οἰκοδιδασκάλου ἢ ἐν τοῖς σχολείοις, ἐν οἷς συνέρχονται οἱ συνομηλικες αὐτοῦ. Τὸ ζήτημα διεπραγματεύθη διὰ μακρῶν ὁ Κοϊντιλιανὸς ἐν ἐνὶ τῶν πρώτων κεφαλαίων τῶν *sustitutiones oratoricae*. Ἐκθέσας τοὺς λόγους, δι' οὓς δύναται τις νὰ προτιμήσῃ τὸ ἕτερον τῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων, ἀποφαίνεται μετὰ πολλῆς πειστικῆς δυνάμεως ὑπὲρ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του μοι φαίνονται ἀνεπίδεκτα ἀμφισβητήσεως.

Ἐπειτα ὅτε συνέγραφε τὸ βιβλίον του ὁ Κοϊντιλιανός, ἡ γνώμη περὶ τοῦ ζητήματος, ὑπὲρ οὗ συνηγόρει, εἶχεν ὑπερισχύσει. Ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία ἐπέμενε νὰνατρέφῃ τὰ τέκνα τῆς κατ' οἶκον. Καὶ ἐδύνατο μὲν νὰ πράττῃ τοῦτο εὐκόλως καὶ ἀνευ πολλῆς δαπάνης, ἐν ὅσῳ ἡ δι-

δασκαλία ἦτο ἀπλή· ἀλλ' ὅτε ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ διδάσκωσι τοὺς παῖδας τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν, ἦτο ἀνάγκη νὰ προμηθεύωνται ἄνδρας ἱκανοὺς πρὸς διδασκαλίαν αὐτῶν καὶ τοῦτο ἀπῆνται μεγάλην δαπάνην. Ὁ Κ. Κάτουλος ἐπλήρωσε, λέγουσιν, ἓνα καλὸν γραμματικὸν 700,000 σεστερτίους (140,000 φράγκα). Οἱ οἰκογενεῖαρχαι εἶδον ἐπὶ τέλους ὅτι ἡ κατ'οἶκον ἀνατροφή καθίστατο δαπανηροτέρα, οἱ δὲ διδάσκαλοι πάλιν ἐνόησαν, ὅτι θὰ ἐκέρδαινον περισσότερα, ἐὰν προσήρχοντο πολλοὶ μαθηταὶ εἰς αὐτοὺς καὶ θὰ εἶχον συγχρόνως τὴν τέρψιν, ὅτι ἦσαν μᾶλλον ἐλεύθεροι. Ἀναγιγνώσκωμεν ἐν τῇ μικρᾷ τοῦ Σουητινίου πραγματείᾳ *de Grammaticis et Rhetoribus*, ὅτι οἱ περισσότεροι τῶν οἰκοδιδασκάλων μισοῦσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο καὶ ἰδρύουσι σχολεῖα. Οὕτως ἔπραξαν ἀλληλοδιαδόχως ὁ Ἀντώνιος Γνίφων, ὁ Ληναῖος, ὁ Καικίλιος Ἡπειρώτης, οἱ διασημότεροι δηλαδή καὶ οἱ μάλιστα περιζήτητοι τῶν διδασκάλων: οὕτω δέ, λέγει ὁ Σουητώνιος, ἐν μιᾷ στιγμῇ εἶδον συγχρόνως ἐν Ρώμῃ εἴκοσι σχολὰς διασήμους, εἰς ἃς συνέροσεν ἡ νεότης. Ἡ δημοσία ἐκπαίδευσις ἐξενίκησεν.

Ἄλλ' ἡ δημοσία ἐκπαίδευσις ἐγένετο κατὰ διαφόρους τρόπους. Ἄλλοτε μὲν εἶνε εἰς τὰς χεῖρας, ἰδιωτῶν ἰδρυόντων σχολεῖα ἰδίαις δαπάναις καὶ διευθυνόντων αὐτὰ ἐλευθέρως. ἄλλοτε δὲ καὶ πόλεις ἀνάλαμβάνουσιν αὐταὶ τὴν ἴδρυσιν σχολῶν, ἐκλέγουσι τοὺς διδασκάλους καὶ μισθοδοτοῦσιν αὐτούς· καὶ αὕτη εἶνε ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις· ἄλλοτε δὲ διατηροῦνται δημοσίᾳ δαπάνῃ καὶ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως καὶ αὐτὴ εἶνε ἡ τοῦ κράτους ἐκπαίδευσις. Ἡ ἐν Ρώμῃ διδασκαλία διήλθεν ἀλληλοδιαδόχως τὰ τρία ταῦτα εἶδη τῆς διδασκαλίας· ἤρξατο διὰ τῆς ἰδιωτικῆς διδασκαλίας, διετήρησεν ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἔφθασεν εἰς τὴν τελευταίαν καθ' ὃν χρόνον οἱ βάρβαροι κατέστρεψαν τὸ δυτικὸν ρωμαϊκὸν κράτος.

Καθ' ὃν χρόνον ἤκμαζον αἱ εἴκοσι σχολαί, περὶ ὧν ἀνωτέρω εἵπομεν, τ. ε'. ἐπὶ τοῦ Αὐγούστου ἢ τοῦ Τιβερίου, ἐν Ρώμῃ γνωστὴ ἦτο μόνη ἡ ἐλευθέρη διδασκαλία. Γραμματικὸς τις ἢ ρήτωρ, ὅστις εἶχε καταστῆ γνωστὸς ὡς παιδαγωγὸς τῶν τέκνων ἰσχυροῦ τινος, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς προστασίας αὐτοῦ, ἐμισθοῦτο ὑπὸ στοᾶν τινα αἵθουσαν μικρὰν ἢ μεγάλην κατὰ τὰ μέσα ἢ τὰς προσδοκίας του καὶ περιέμενε τοὺς μαθητάς. Ἡ ἐπιτυχία τῶν τοιούτων ἐπιχειρήσεων ἦτο λίαν ἄστατος· διότι ἐν ᾧ ὁ Ρέμμιος Παλαίμων ἐκέρδαινε 400,000 σεστερτίους (80,000 φράγκα), ὁ Ὀρβίλιος, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ὀρατίου, ἀπέθνησκε τῆς πείνης ἐν τινι ὑπερφῶ καὶ παρηγορεῖτο ἐν τῇ δυστυχίᾳ του γράφων λίβελ-

λον κατὰ τῶν οἰκογενειάρχων, οἵτινες ἐράνησαν πρὸς αὐτὸν τόσον ὀλίγον γενναῖοι. Ἡ ἀβεβαιοῦς αὕτη ἀπήλπιζε τοὺς σπουδαιούς τῶν γραμματικῶν καὶ εὐλόγως ὕστερον προετίμων θέσεις ἤττον λαμπράς, ἀλλ' ἀσφαλεστέρας, τὰς ὁποίας προσέφερον αὐτοῖς τὰ σχολεῖα τῶν πόλεων καὶ τοῦ κράτους. Οὕτως ἐκπίπτει μὲν βαθμηδὸν καὶ ἐκλείπει ἡ ἐλευθέρα διδασκαλία, ἣτις τοσοῦτον διέλαμψεν ἐπὶ τῶν πρώτων Καισάρων, ἀλλ' οὐδέποτε ἐξηφανίσθη τελείως· διότι ἀνευρίσκομεν αὐτὴν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα μνημονευομένην ἐν τῷ διατάγματι Θεοδοσίου τοῦ Β', ὅστις ἰδρύει τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Σχολήν.

Ὁ Κικέρων, ὡς εἶδομεν, παρεπονεῖτο, διότι ἡ δημοκρατία ὀλίγον ἐμερίμνησεν ὑπὲρ τῆς διδασκαλίας τῆς νεολαίας· ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ μεμφθῶμεν ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν αὐτοκρατορίαν. Διότι ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς ἡμερῶν φροντίζει περὶ τῶν καθηγητῶν καὶ φαίνεται θέλουσα νὰ λάβῃ αὐτοὺς ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς. Ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ δίδει τὸ δικαίωμα τῆς πολιτογραφήσεως εἰς πάντας τοὺς διδάσκοντας τὰς ἐλευθερίους τέχνας, τ. ἔ. εἰς τοὺς γραμματικούς, τοὺς γεωμέτρους, καὶ τοὺς ῥητορας, οἵτινες ἦσαν σχεδὸν πάντες Ἕλληνες τὴν καταγωγὴν. Καίτοι ἦτο δύσκολον νὰ γείνη τις ῥωμαῖος πολίτης, ἐγένετο ὁμως εἰς αὐτοὺς γενναϊότερόν τι· διότι ἐν αὐτῷ παρέσχεν αὐτοῖς τὰ προνόμια, δὲν ἐπέβαλλον αὐτοῖς τὰ καθήκοντα τοῦ ῥωμαίου πολίτου. Διότι ἀπήλλαξαν αὐτοὺς τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, τῶν δικαστικῶν ὑποχρεώσεων τῆς ὀχληρᾶς ἱερωσύνης, τῶν κηδεμονιῶν, τῶν δωρεᾶν ἀποστολῶν ἐν ὀνόματι τῶν πόλεων, τῆς ἀνάγκης τοῦ ξενίζειν τοὺς στρατιωτικούς ἢ τοὺς πράκτορας τῆς κυβερνήσεως ἐν τῇ περιουσίᾳ των. Ἔχομεν νόμον τοῦ Ἀντωνίνου, ὅστις ὀρίζει κατὰ τὴν σπουδαιότητα τῶν πόλεων τὸν ἀριθμὸν τῶν ἱατρῶν, τῶν γραμματικῶν, τῶν ῥητόρων, οἵτινες θάπολύωσι τῶν ἀτελειῶν τούτων. Διετηρήθησαν δὲ αἱ ἀτέλειαι αὗται μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας, καίτοι δὲν ἐπέτρεπον τοῦτο ἢ τῶν χρόνων δυστυχία καὶ αἱ μέγιστα τοῦ κράτους ἀνάγκαι. Καθ' ὃν μάλιστα χρόνον αἱ δημοτικαὶ τιμαὶ καθίστανται καταθλιπτικὰ βάρη, ἀπὸ τῶν ὁποίων προσπαθοῦσι νὰ παλλαγῶσι διὰ τῆς φυγῆς, καθ' ὃν χρόνον οἱ ἡγεμόνες φαίνονται ἀσχολούμενοι νὰ ματαιώσωσι πάσας τὰς πονηρίας, δι' ὧν πειρῶνται νὰ ποφύγωσι τὰ ὀλέθρια ταῦτα ἀξιώματα, εἰς νόμος τοῦ Κωνσταντίνου κηρύττει τοὺς καθηγητὰς ἀπήλλαγμένους πασῶν τῶν λειτουργιῶν καὶ πασῶν τῶν δημοσίων ὑποχρεώσεων». Τοῦτο ἦτο τότε τὸ μέγιστον τῶν εὐεργετημάτων.

Ἄλλ' ἰδοὺ σπουδαιότερα καινοτομία. Μετὰ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἡ διδασκαλία εἰσέρχεται εἰς νέαν φάσιν. Τὸ κράτος δὲν περιορίζεται πλέον

νά τιμᾶ τοὺς Καθηγητὰς διὰ τῶν προνομίων καὶ τῶν ἀτελειῶν· ἐκ-
δηλοῖ πρῶτον ἤδη τὴν σκέψιν νά τοὺς λάβῃ ὑπὸ τὴν ὑπηρεσίαν του.
«Πρῶτος ὁ Οὐεσπασιανός, λέγει ὁ Σουητώσιος, παρεχώρησεν εἰς τοὺς
ρήτορας ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ μισθὸν ἐτήσιον 100,000 τεστερτίων
(20,000 φράγκων)». Ἐκ τῶν μισθοδοτηθέντων ἦτο καὶ ὁ Κοϊντι-
λιανός. Ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη ὑπὸ διαφόρους κυβερνήσεις ἐδίδαξεν ἐν Ρώμῃ
τὴν ρητορικὴν δαπάναις τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ ἀπόπειρα τῆς νέας ταύ-
της διδασκαλίας ἐγένετο μετὰ μεγάλης φήμης· διότι ὁ Κοϊντιλιανός
ἦτο διάσημος δικηγόρος, σπουδᾶσας ἐμβριθῶς ὅλα τῆς τέχνης του τὰ
μυστήρια. Ὡμίλει μετὰ αὐθεντίας, καὶ ἔγραφεν εὐφυῶς. Ἔσχε μαθη-
τὰς Πλίνιον τὸν νεώτερον, ἴσως δὲ καὶ τὸν Τάκιτον. Ὁ Μαρτιάλης
τὸν ἀποκαλεῖ ἀρχηγὸν καὶ ὁδηγὸν τῆς νεολαίας.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διδασκαλίας του ὑπῆρξε σπουδαῖον, ἐὰν εἶνε
ἀληθές, ὡς νομίζεται, ὅτι συνετέλεσε νά μεταβάλλῃ τὸ δημόσιον αἰ-
σθημα καὶ νά ἐπαναφέρῃ τοὺς νέους ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸν Σενέκαν θαυμα-
σμοῦ εἰς τὸν τοῦ Κικέρωνος.

Ἄλλ' εἶνε ἄρα γε ἀληθές, ὅτι ἡ ἐλευθεριότης τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἐξε-
τάθη ἐφ' ὅλον τὸ κράτος καὶ ἰδρῦθη πανταχοῦ ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ κρά-
τους; Ἐκ τῶν λόγων τοῦ Σουητωσίου δύναται τις νά τὸ συμπεράνῃ
ἐκ πρώτης ἀπόψεως, ἀλλὰ δὲν πρέπει νά λάβῃ τις αὐτοὺς κατὰ
γράμμα. Ἡ αὔξησις μάλιστα τῆς μισθοδοσίας τῶν ρητόρων ἀποδει-
κνύει ὅτι πρόκειται μόνον περὶ τῶν ρητόρων τῆς Ρώμης. Δὲν εἶνε δυ-
νατὸν πᾶσαι αἱ ἔδραι νά μισθοδοτῶνται ἐξίσου καὶ ὁ Καθηγητὴς μι-
κρᾶς πόλεως νά λαμβάνῃ τὸν αὐτὸν μισθόν, ὃν ἐλάμβανεν ὁ Κοϊντιλι-
ανός. Πρὸς τούτοις, ἐὰν ὁ Οὐεσπασιανός ἐπεθύμει νά ἰδρῦσῃ διὰ μιᾶς
μέγα ἐκπαιδευτικὸν σύστημα ἐκτεινόμενον εἰς πᾶν τὸ κράτος, τὸ σύ-
στημα τοῦτο θὰ διετηρεῖτο καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του, θένευρίσκομεν
τὰ ἔχνη του καὶ μετ' αὐτόν, οἱ δὲ διάδοχοί του θὰ συνέχιζον τὸ ἔργον
του· ἀλλὰ βλέπομεν αὐτοὺς πάντοτε πρῶτον ἤδη ἐπιχειροῦντας τὸ
ἔργον, ὡς ἐὰν δὲν ἐγίγνετο οὐδὲν πρὸ αὐτῶν. Οὕτω λέγουσι περὶ τοῦ
Ἄδριανοῦ, τοῦ Ἀντωνίνου, ὡς καὶ περὶ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ὅτι «ἐψη-
φίσαντο μισθοὺς τῶν γραμματικῶν καὶ τῶν ρητόρων». Ὁ Μάρκος
Αὐρήλιος συνέστησε πολλὰς ἔδρας φιλοσοφίας ἐν Ἀθήναις, τὰ δὲ τέσ-
σαρα μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέ-
λους, τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ Ζήνωνος ἐδιδάσκοντο ὑπὸ διδασκάλων
λαμβανόντων δέκα χιλιάδας δραχμῶν κατ' ἔτος (σχεδὸν 9,000 φρ.).
Ἐὰν δὲ ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον γενναῖος τοῦ Οὐεσπασιανοῦ, τοῦτο προήρ-
χεται, διότι ἡ μισθοδοσία αὕτη ἦτο δι' ἐπαρχίας. Ἐὰν πιστεύσωμεν

εἰς τὸν Λαμπρίδιον, ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος ἔπραξεν ἔτι πλέον· διότι οὐ μόνον ὤρισεν, ὡς οἱ προκάτοχοί του, μισθὸν τῶν διδασκάλων, ἀλλ' ἠκοδόμησε καὶ σχολὰς καὶ ἐφρόντισε νὰ προμηθεύσῃ εἰς αὐτάς μαθητὰς δίδων ὑποτροφίας εἰς παῖδας πένητας, ὥστε νὰ δύνανται οὕτω νὰ ἐξακολουθῶσι τὰς σπουδὰς των. Εἰς αὐτὸν λοιπὸν ἀποδίδεται ἡ ἴδρυσις τῆς ὑποτροφίας.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τί ἐννοοῦσιν οἱ ἱστορικοὶ ἐν τοῖς διαφοροῖς χωρίοις, τὰ ὁποῖα παρεθέσαμεν. Τί ἦσαν τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐκείνα ἰδρύματα, περὶ ὧν πραγματεύονται; Τί ἀληθῶς ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως οἱ ἡγεμόνες, ὧν ἐξυμνοῦσι τὴν μεγαλοδωρίαν; Ἐν πρώτοις εἶνε ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας, ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν, ὁ Οὐεσπασιανός, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος Ἰδρυσαν ἐν τισὶ τῶν σπουδαίων πόλεων, ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ρώμῃ ἔδρασαν τινὰς μισθοδοτουμένας ὑπὸ τοῦ Κράτους. Ἄλλ' ἀρκεῖ τοῦτο; Αἱ σπάνιαι καὶ μεμονωμέναι αὐταὶ ἔδραι, ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτῆ ἐκπαίδευσις, ταῦτα ἀρκοῦσι νὰ ἐξηγήσωσι τὰς γενικὰς ἐκείνας ἐκφράσεις τῶν ἱστορικῶν; Φράσεις, ὡς *salaria instituit, salaria detulit per provincias*, φαίνονται δεικνύουσαι ὅτι πρόκειται περὶ τινος συστήματος ἐκπαιδευτικοῦ ἐκτεταμένου καὶ ἐφαρμοζομένου εἰς ὅλον τὸ κράτος καὶ οὐχὶ εἰς προνομιοῦχους τινὰς τῶν πόλεων. Εἶνε λοιπὸν πιθανόν, ὅτι οἱ ἡγεμόνες αὐτοὶ εἶχον ἄριστον νὰ λαμβάνωσι μισθὸν οἱ Καθηγηταὶ πασῶν τῶν δημοσίων σχολῶν· ἀλλὰ τὸν μισθὸν τοῦτον δὲν ἔδιδε τὸ Κράτος, ἀλλ' αἱ πόλεις, ἐν αἷς ἦσαν ἰδρυμένααι αἱ Σχολαί· αἱ πόλεις ὠφελούντο ἐκ τῆς διδασκαλίας, καὶ αὐταὶ εὐλόγως ὠφείλον νὰ ποτίωσι τὸν μισθόν. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέβαλε τὸν φόρον, διότι εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ὁ νόμος ὁ ἐπιτρέπων αὐτῷ νὰ καταργῇ τὰς φιλοδωρίας τῶν πόλεων, ὅτε ἐφαίνοντο αὐτῷ ἀνωφελεῖς, ἐπέτρεπεν αὐτῷ νὰ ἐπιβάλλῃ διὰ τῆς βίας εἰς ἐκείνας, εἰς τὰς ὁποίας ἐφαίνετο αὐτῷ ἀναγκαῖον νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς συνεισφοράς. Διὰ τὴν ἐξουσίαν ταύτην ἐδύνατο νὰ διατάττῃ ὥστε αἱ πόλεις νὰ ὑφίστανται τὰς δαπάνας τῶν ἐν αὐταῖς Σχολῶν. Ἐχουσι λοιπὸν δίκαιον οἱ ἱστορικοὶ οἱ λέγοντες περὶ τοῦ Ἀντωνίνου, τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου καὶ ἄλλων ὅτι διέταξαν μισθοὺς τῶν διδασκάλων, *salaria instituit, salaria detulit*. Ἔδει μόνον νὰ προσθέσωσιν ὅτι ὁ μισθὸς οὗτος δὲν παρείχετο ὑπὸ τῶν ἰδίων ἡγεμόνων, ἀλλ' ὑπὸ τῶν πόλεων, ἡ δὲ γενναϊότης ἐκείνων δὲν ἔδαπάναν οὐδέν. Ἐὰν δὲ βλέπωμεν, ὅτι ἡ ὑπόμνησις αὕτη ἀναφαίνεται ὑπὸ διαφοροῦς κατὰ διαδοχὴν αὐτοκράτορας, τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι αἱ πόλεις δὲν ἀπέτιον ἐκουσίως τὸν φόρον καὶ συχνὰ ἐπειράθησαν νὰ παλαγῶσι τοῦ βάρους, εἰς ὃ ὑπεβλήθησαν χωρὶς νὰ ἐρωτηθῶσιν.

Οὕτως ἔν τισι μὲν τῶν πόλεων τῶν σπουδαίων ὑπῆρχον ὀλίγαι τινὲς ἔδραι μισθοδοτούμεναι ὑπὸ τοῦ Κράτους, ἐν πάσαις δὲ ταῖς ἄλλαις, τ. ἔ. καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ Κράτος ὑπῆρχον Οχολαὶ διατηρούμεναι δαπάναις τῶν κοινοτήτων. Τοιαύτη ἦτο ἡ διάταξις, ὑφ' ἣν διειτηρήθη ἡ ἐκπαίδευσις μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος. Δὲν γινώσκω δὲ διατὶ ἤγειραν περὶ τούτου ἀμφιβολίας, ἐν ᾧ πάντα τὰ ἔγγραφα ἐπιβεβαίωσι τοῦτο. Ὁ Λιβάνιος ἐν τῷ λόγῳ ὑπὲρ τῶν ρητόρων τῆς Ἀντιοχείας βεβαίῳ ὅτι δὲν εἶχον ἄλλον ὠρισμένον μισθὸν ἢ τὸν ὑπὸ τῶν πόλεων διδόμενον αὐτοῖς. Ὅτε Κώνστας ὁ Χλωρός διώρισε τὸν γραμματέα του Εὐμένην διευθυντὴν τῆς μεγάλης Σχολῆς Αὐγουστοδοῦνου (Autun), παρεχώρησεν αὐτῷ μισθὸν οὐχὶ εὐκαταφρόνητον, ὅστις θὰ ἐλαμβάνετο ἐκ τῶν προσόδων τῆς πόλεως : *ex viribus hujus reipublicae*. Τὸ παράδειγμα τοῦτο δεικνύει ἡμῖν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἐκωλύετο παντάπασι νὰ ἐπεμβαίνει εἰς τὰ τῆς διδασκαλίας καὶ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τότε ἤδη αἱ Σχολαὶ ὑπήγοντο μέχρι τινὸς εἰς τὴν κεντρικὴν ἐξουσίαν. Ἄλλ' ἐπειδὴ αὐταὶ διειτηροῦντο ὑπὸ τῶν πόλεων, αἵτινες παρεῖχον τὰς δαπάναις των, κατ' ἀνάγκην αἱ Σχολαὶ αὐταὶ εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀνθρώπων εἶχον χαρακτῆρα δημοτικόν. Τοῦθ' ὅπερ ὁ Αὐσώνιος κυριολεκτικῶς λέγει, ἀνακαλῶν τὰ τριάντα ἔτη, τὰ ὁποῖα διῆλθεν ἐν Βορδιγάλεις διδασκῶν τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. (Ἴδου ἡ φράσις τοῦ Αὐσωνίου *exegi municipalem operam*, (εἰσέπραξα τὸν μισθὸν τῆς πόλεως). Διὰ τοῦτο οἱ Καθηγηταὶ δὲν ἔθεωροῦντο ὡς ὑπάλληλοι τοῦ Κράτους. Ἐν τοῖς λόγοις τῶν ρητόρων τῆς Γαλλίας τοῦ Δ' αἰῶνος λέγεται πολλάκις ὅτι εἶνε ἀπλοὶ ἰδιῶται, *privati* καὶ τὸ ὑπουργημὰ των ὀνομάζεται ἰδιωτικόν, *privatum ministerium*.

Ἄλλὰ τῆς δημοτικῆς ταύτης διδασκαλίας ὁ αὐτοκράτωρ, ὡς εἶδομεν, εἶχε τὴν ἐξουσίαν καὶ ἦτο φυσικόν ὅτι ἡ ἐξουσία του σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι ἐγίνετο ἐπαισθητοτέρα. Ὅσάκις αἱ καταχρήσεις ὑπερέβαινον τὰ ὅρια, ἠναγκαζέτο νὰ παρεμβαίνει ἦτο ἀνάγκη νὰ σωφρονίζη τὰς πόλεις ὅσαι ἠρνοῦντο νὰ καταβάλλωσι τὰς ἀπαιτουμένας δαπάναις ὑπὲρ τῶν Σχολῶν. Ἡ κατάστασις τῶν Καθηγητῶν ἐν πολλαῖς τῶν πόλεων ἦτο ἀξιοθρήνητος. Ὁ Λιβάνιος λέγει περὶ τῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ Καθηγητῶν, ὅτι δὲν ἔχουσι οἶκημα καὶ ζῶσιν ἐν πανδοχείοις, ὡς διορθωταὶ ὑποδημάτων. Ἐνεχυριάζουσι τὰ κοσμήματα τῶν γυναικῶν των διὰ νὰ ζῶσιν ὅταν βλέπωσι τὸν ἀρτοποιὸν διερχόμενον, τολμῶσι νὰ τρέχωσι ὀπίσω αὐτοῦ, διότι πεινώσι, καὶ ἀναγκάζονται νὰ φεύγωσι αὐτόν, διότι ὀφείλουσι αὐτῷ χρήματα. Τῆς ἀθλιότητος αὐτῶν ταύτης αἰτία εἶνε ἡ τῶν πόλεων ἀμέλεια ἢ ἡ

κακὴ πίστις αὐτῶν, διότι δὲν ἐκτελοῦσι τὰς ὁποίας ἀνέλαβον ὑποχρεώσεις. Ὁ Λιβάνιος μέμφεται αὐτάς, διότι δίδουσι εἰς τοὺς Καθηγητὰς ἐλάχιστα καὶ οὐδέποτε προθυμοποιοῦνται νὰ ἀποτίσωσι αὐτοῖς τὸν μισθόν. « Ἀλλὰ, θὰ εἶπη τις, δὲν ἔχουσι τὸν μισθόν, ὃν ἐτησίως λαμβάνουσι ; Ἐτησίως ; Οὐχί. Διότι ἄλλοτε μὲν τὸν λαμβάνουσι καὶ ἄλλοτε δὲν τὸν λαμβάνουσι. Ἀναγκάζουσι αὐτοὺς νὰ περιμένωσι καὶ οὐδέποτε δίδουσι αὐτοῖς τὸν μισθὸν ὀλόκληρον ». Πρέπει νὰποδώσωμεν δικαιοσύνην εἰς τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Δ' αἰῶνος, οἵτινες συκινηθέντες ἐκ τῆς ἀθλίας καταστάσεως τῶν Καθηγητῶν, ἐπειράθησαν νὰ βελτιώσωσι τὴν θέσιν των. Ὁ Κωνταντῖνος διὰ νόμου διέταξε νὰ πληρώνωνται εἰς τὸ ἐξῆς τακτικώτερον : *Mercedes eorum et salaria reddi praecipimus*. Ὁ μαθητὴς τοῦ Αὐσωνίου Γρατιανὸς χωρεῖ ἔτι περαιτέρω· διακηρύττει ὅτι δὲν ἀνέχεται πλέον νὰφίηται ἡ μισθοδοσία τῶν Καθηγητῶν εἰς τὴν ἰδιοτροπίαν τῶν πόλεων καὶ διατάσσει, ἵνα ἐκάστη αὐτῶν κατὰ τὴν ἀξίαν τῆς μισθοδοτῆ τοὺς γραμματικούς καὶ τοὺς ρήτορας. Θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ὅτι ἀναγράφει τοὺς μισθοὺς των ἐν τῷ δημοτικῷ προϋπολογισμῷ μεταξὺ τῶν ὑποχρεωτικῶν δαπανῶν.

Πάντα τὰ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων λαμβανόμενα μέτρα ὑπὲρ τῆς προόδου τῶν Σχολῶν δεικνύουσι ἕνθεν μὲν τὸ ἐνδιαφέρον, ὅπερ ὑπὲρ αὐτῶν ἔχουσι, ἕνθεν δὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ υποβάλλωσι αὐτάς, καθ' ὅσον δύνανται, ὑπὸ τὴν ἀμεσον αὐτῶν προστασίαν. Τοῦτο δὲ ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐκλογῆς τῶν Καθηγητῶν. Μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος ἐπεκράτησε μεγάλη ἀσθαιρεσία καὶ ἀβεβαιότης ἐν τῷ τρόπῳ τῆς ἐκλογῆς τῶν Καθηγητῶν. Περὶ τῶν ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων ἰδρυθειῶν καὶ δαπάναις αὐτῶν διατηρουμένων ἐδρῶν δὲν εἶδοντο νὰ ὑπάρχη ἀμφιβολία· εἶχον προφανῶς τὸ δικαίωμα τοῦ ὑποδεικνύειν τοὺς μέλλοντας νὰ κατέχωσι αὐτάς καὶ τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐξήσκουν κατὰ διαφόρους τρόπους. Συνέβαινε νὰ πεκδύωνται καὶ νὰ παραδίδωσι αὐτὸ εἰς ἀνθρώπους τῆς ἐμπιστοσύνης των· οὕτως ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἐπεφόρτισε τὸν ἀρχαῖόν του διδάσκαλον, Ἡρώδη τὸν Ἀττικόν, νὰ φροντίζη περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν ἐδρῶν, τὰς ὁποίας αὐτὸς εἶχεν ἰδρύσει. Ἡ ἐκλογή ἐνίοτε ἀφίετο εἰς ἐπιτροπείαν ἀνδρῶν λογίων, οἵτινες προσεκάλουν τοὺς ὑποψηφίους καὶ ἐπρότεινον αὐτοῖς νὰ πραγματευθῶσι θέμα τι, ὅπερ ἐγένετο ἀφορμὴ ἀληθῶν διαγωνισμῶν. Πολλάκις δὲ καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ διώριζε τοὺς Καθηγητὰς· ὁ Φιλόστρατος ἀναφέρει, ὅτι οἱ σοφισταὶ τῶν Ἀθηνῶν, οἵτινες ἐφρόντιζον « νὰ κάθηνται ἐπὶ τοῦ θρόνου », ὡς ἔλεγον, ἐπορεύοντο εἰς Ρώμην καὶ ἐπὶ τοῦ Σεβήρου καὶ τοῦ Καρκάλλα, ἐπειδὴ ἐγίγνωσκον τὴν δύναμιν τῆς Ἰουλίας, ἐπειρῶντο νὰ

εισδύσωσιν εἰς τοὺς γεωμέτραις καὶ τοὺς φιλοσόφους, ὅφ' ὧν ἡ Ἰουλία ἤθελε νὰ περιστοιχίζεται. Τῇ προστασίᾳ τῆς σοφῆς ἡγεμονίδος ἦσαν βέβαιοι ὅτι θὰ ὑπερίσχυον τῶν ἀντιπάλων. Τοὺς δὲ ὑπὸ τῶν πόλεων μισθοδοτούμενους Καθηγητὰς διώριζον φυσικῶ τῷ λόγῳ αὐταὶ αἱ πόλεις. Εἶνε δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι οἱ βουλευταὶ αὐτῶν συνεβουλεύοντο τοὺς ἱκανοὺς νὰ κρίνωσιν, ἀλλ' ἡ ἐκλογὴ ἀνῆκεν εἰς αὐτάς. Καὶ ἐχρειάζετο μὲν, κατὰ τὴν ἐπίσημον ἔκφρασιν, ὁ καθηγητὴς νὰ ἐγκριθῇ δι' ἀποφάσεως τοῦ συμβουλίου, *decreto ordinis probatus* καὶ ἔαν δὲν ἐξεπλήρου τὰς ὑποίας ἔλαβεν ὑποχρεώτους, τὸ ἐκλέξαν αὐτὸν συμβούλιον ἐδύνατο νὰ τὸν παύσῃ· ἀλλ' ἐνταῦθα βλέπομεν ὅτι ἐνωρὶς παρενέβαιναν ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰσχύς· ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι μορφοῦνται ἐν ταῖς Σχολαῖς καὶ πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον πρέπει νὰ ἐκπαιδεύωνται καλῶς, ὁ αὐτοκράτωρ νομίζει ὅτι ἐπιτρέπεται αὐτῷ νὰ ἐκλέγῃ τοὺς διδασκάλους. Τὸ δικαίωμα τοῦτο οὐδεὶς διαμφισβητεῖ αὐτῷ καὶ ὅτε ὁ Εὐμένης ἐκλήθη ὑπὸ Κώνσταντος τοῦ Χλωροῦ νὰ διευθύνῃ τὴν Σχολὴν τοῦ Αὐγουστοδούνου, οἱ κατῳκοὶ νῦν χαρίστησαν τὸν ἡγεμόνα ἐπὶ τῇ μερίμνῃ, ἣν ἐδείκνυεν ὑπὲρ αὐτῶν· ἀλλ' ἡ ἐπέμβασις αὕτη τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο σπανία· διότι αἱ πόλεις ἐξέλεγον σχεδὸν πάντας τοὺς διδασκάλους τῶν Σχολῶν τῶν, ὃ δὲ ἡγεμὼν ἐνησχλεύετο εἰς τούτο κατ' ἐξαιρέσιν. Πρῶτος ὁ Ἰουλιανὸς ἐκάνονισεν ὀριστικῶς τὸ ζήτημα τοῦτο, διότι εἶχε μέγα διαφέρον νὰ το πράξῃ. Διὰ διατάγματος περιβολῆτου ἀπηγόρευε ταῖς Χριστιανεῖς νὰ διδάσκωσιν ἐν ταῖς δημοσίαις Σχολαῖς· κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, ἀπέκλεισαν αὐτοὺς τῆς παιδείας ὡς κλέπτας τῶν ξένων κτημάτων. Ἄλλὰ πολλαὶ πόλεις ἦσαν εὐνοϊκαὶ τῷ Χριστιανισμῷ καὶ ὅπως τὸ διάταγμα ἐκτελεσθῆ, ἐχρειάζετο νὰ ἐπιβλέπωσιν εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐκλογὴν. Ὄρισε λοιπὸν διὰ νόμου τῷ 362, ἐπειδὴ δὲν ἐδύνατο νὰ ἐνασχολῆται περὶ πάντα, οἱ Καθηγηταὶ νὰ διορίζωνται ὑπὸ τῶν φρατριῶν, ὅπερ, ὡς εἶδομεν, συνήθως ἐγίνετο· ἀλλὰ προσέθετο, ὅπερ ἦτο νέον, ἡ ἐκλογὴ τῶν φρατριῶν νὰ ὑποβάλληται εἰς τὸν αὐτοκράτορα, «ὅπως, ὡς ἔλεγεν, ἡ ἐπικύρωσις τοῦ διδῆ μείζονα ἰσχύν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς πόλεως». Δὲν βλέπομεν δὲ ἂν ἐν τῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀντιπράξῃ ὁ νόμος οὗτος ἀνεκλήθη καὶ δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἔκτοτε μετέσχεν ἐπίσημως καὶ κανονικῶς τοῦ διορισμοῦ πάντων τῶν Καθηγητῶν τοῦ Κράτους.

Ἡ τελευταία πρόοδος ἐν τῇ πορείᾳ ταύτῃ συνετελέσθη τῷ 425 ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' διὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Σχολῆς.

Ἡ Σχολὴ αὕτη ἰδρύθη ἐν τῷ Καπιτωλίῳ τῆς αὐτοκρατορικῆς πόλεως

ὑπὸ τὰς τρεῖς βορείους στοάς, αἵτινες περιεῖχον εὐρείας ἐξέδρας καὶ τὴν ὁποῖαν ἐπεξέτεινεν ἔτι ἀγοράσας τὰς πλησίον οἰκίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν αἰθουσῶν ἐπολλαπλασιάσθη καὶ ἦσαν μακρὰν ἀλλήλων, ὅπως μηδὲν μᾶθημα ταράττηται ἐκ τοῦ θορύβου τῶν μαθητῶν ἐν τῇ πλησίον παρὰδοσει. Οἱ Καθηγηταὶ ἦσαν τριάκοντα καὶ εἰς τρεῖς ρήτορες καὶ δέκα γραμματικοὶ Λατῖνοι, πέντε ρήτορες καὶ δέκα γραμματικοὶ Ἑλληνας, εἰς φιλόσοφος καὶ δύο νομοδιδάσκαλοι.

Οὕτως ἰδρύθη Σχολή, ἣν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τώρα ἡ αὐτοκρατορικὴ θέλησις ἔσχε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς συστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ νόμος δὲν λέγει τίς θὰ δαπανᾷ, ἀλλ' εἶνε πολὺ πιθανόν, ὅτι αἱ δαπάναι ἐλαμβάνοντο ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ· ὅ,τι δὲ εἶνε βέβαιον εἶνε ὅτι οἱ Καθηγηταὶ ἐθεωροῦντο ὡς ὑπάλληλοι καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἀποφασίζει, ἵνα, μετὰ εἰκοσαετῆ εὐδόκιμον καὶ ἀμεμπτον ὑπηρεσίαν, λαμβάνωσιν ἅμα τῇ ἀποχωρήσει τῶν τὸ ἀξίωμα τοῦ κόμητος τῆς πρώτης τάξεως καὶ κατατάσσονται εἰς τὴν τάξιν τῶν *avvicarii*. Ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ Κράτους συνεστάθη, καὶ τὸ περιεργον εἶνε ὅτι καθ' ἣν ἡμέραν ἤρξατο ὑφισταμένη, ἔσχε τὸ μονοπώλιον. Ἐνῶ δὲ ὁ νόμος ἀπαγορεύει τοῖς καθηγηταῖς τοῦ Πανεπιστημίου νὰ διδάσκωσιν ἐκτὸς τοῦ Πανεπιστημίου, ἀπαγορεύει τοῖς ἄλλοις νὰ ἔχωσι δημοσία σχολεῖα καὶ δὲν κωλύει αὐτοὺς νὰ διδάσκωσιν ἐν ταῖς οἰκογενεαῖς· *intra privatos parietes*. Ἐὰν ὅμως συνοδεύωνται ἔξω ὑπὸ τῶν μαθητῶν τῶν, ἵαν συνάγωσιν αὐτοὺς ἐν ἰδίᾳ οἰκίᾳ, θὰ τιμωρῶνται ἀσχηρότατα καὶ θὰ ἐκδιώκονται τῆς πόλεως.

Καίτοι ὁ νόμος ὑπεγράφη ὑπὸ Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Γ' καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου, δὲν γινώσκωμεν ἵαν δὲν ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον ἐν τῷ Δυτικῷ Κράτει, ὅπερ τότε ἠγωνίζετο πρὸς τοὺς βαρβάρους. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀνήκει εἰς τοὺς περὶ τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἀσχολουμένους νὰ μάθωσι ποία ὑπῆρξεν ἡ τύχη του καὶ τί συνέβη μετὰ ταῦτα ἐν τῷ ἔργῳ Θεοδοσίου τοῦ Β'.

Ε'

Ἐφθάσαμεν εἰς τὴν πλήρη διοργάνωσιν τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως περὶ τὰ τέλη τοῦ Κράτους· ἃς ἐπιστρέψωμεν ἤδη εἰς τὴν προηγηθεῖσαν ἐποχὴν. Ἄς πειραθῶμεν νὰ λάβωμεν γνῶσιν τινα ρωμαϊκοῦ σχολείου κατὰ τὸν Γ' καὶ Δ' αἰῶνα μετὰ Χριστόν, ἃς μάθωμεν τί ἐγίγνετο, πῶς ἔζων καί, ἵαν εἶνε ἡμῖν δυνατόν, νὰ γνωρισθῶμεν μετὰ τῶν διδασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν, Ἐφ' ὅλων τούτων τῶν ζητημάτων οἱ

ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν ἱκανοποιῶσι μὲν δυστυχῶς τὴν ἡμετέραν περιεργίαν, παρέχουσιν ὅμως ἡμῖν πληροφορίας τινάς, τὰς ὁποίας εἶνε ὠφέλιμον νὰ συλλέξωμεν.

Τότε, ὡς σήμερον, σχολεῖόν τι εἶχεν ἀριθμὸν τινα Καθηγητῶν συνηνωμένων ἐν κοινῷ τόπῳ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς νεολαίας καὶ ὁ σύλλογος οὗτος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἔχη τὸν προϊστάμενόν του. Ἐπειδὴ οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον πολὺν τὸν σεβασμὸν εἰς τὴν τάξιν καὶ τὴν εὐπείθειαν, ἐξ ἀνάγκης τὰ ἰδρύματα ταῦτα θὰ εἶχον διεύθυνσιν. Εἶνε τῷ ὄντι ζήτημα, τίς ἦτο ὁ πρῶτος τῶν διδασκάλων, *summus doctor*, τῆς Σχολῆς τοῦ Αὐγουστοδούρου· φαίνεται βεβαίως ὅτι εἶχε τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν ἄλλων· εἶνε πρόσωπον σπουδαῖον, λαμβάνον μεγαλήτερον μισθὸν καὶ τὸ ὁποῖον ὁ αὐτοκράτωρ ὁ ἴδιος φροντίζει νὰ ἐκλέγη. Εἶνε πιθανὸν ὅτι ἦτο Καθηγητὴς ἐν τῇ Σχολῇ, ἣν συγχρόνως διηύθυνε καὶ ἡ θέσις του θὰ ἦτο σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τῶν κοσμητόρων τῶν ἡμετέρων Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν. Ταῦτα μόνον γινώσκωμεν περὶ τούτου.

Εἶδομεν ὅτι ἡ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ σπουδαιοτάτη τοῦ Κράτους, εἶχε τριάκοντα καὶ ἓνα Καθηγητάς, εἴκοσι γραμματικούς, ὀκτὼ ῥήτορας, δύο νομομαθεῖς καὶ ἓνα φιλόσοφον. Ὁ κατάλογος οὗτος παραβαλλόμενος πρὸς τὰ σημερινὰ πανεπιστήμια φαίνεται ἀτελέστατος. Χωρὶς νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς ἱατρικῆς, ἣτις ἐδιδάσκετο τότε κατὰ ἴδιον τρόπον, ἐκπληττόμεθα βλέποντες ὅτι αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν εὐδοκίμοῦσιν· αὐταὶ δὲν ἐδιδάσκοντο ὑπὸ διδασκάλων εἰδικῶν· ὁ γραμματικὸς θὰ μετέδιδε μὲν γνώσεις τινάς αὐτῶν, ἀλλ' εἶχε τόσα ἄλλα νὰ ἐκτελῇ, ὥστε δὲν εἶδύνατο νὰ εὐρίσκη τὸν καιρὸν νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς αὐτάς. Παρὰ τὰ κενὰ ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἐκπλήττουσιν ἡμᾶς, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ διδασκαλία θὰ ἦτο ἐκτενεστέρα καὶ ποικιλωτέρα ἢ ἀλλαχοῦ. Διότι πρῶτον ἐν ταῖς ἄλλαις Σχολαῖς δὲν ἀπαντῶμεν πλέον νομομαθεῖς. Τὸ δίκαιον, ἡ Ῥωμαϊκὴ αὕτη ἐπιστήμη, εἶχε διδασκάλους μόνον ἐν ταῖς δύο πρωτευούσαις τοῦ Κράτους καὶ ἐν τῇ σχολῇ τῆς Βηρυτοῦ, ἣτις φαίνεται ὅτι περὶ αὐτὸ ἐνησχολεῖτο ἰδίᾳ. Ἡ φιλοσοφία ἐδιδάσκετο τότε σπουδαίως μόνον ἐν Ἀθήναις. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν ἐδυνήθη νὰ κατανικήσῃ τὴν ἀπέχθειαν τὴν ὁποίαν οἱ Ῥωμαῖοι ἔδειξαν πρὸς αὐτὴν εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς καὶ παρὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Κικέρωνος καὶ τῶν ἄλλων οὐδέποτε εἰσῆλθεν εἰς τὸν κανονικὸν κύκλον τῶν σπουδῶν. Ἡ φιλοσοφία εἶνε ἐπιστήμη συμπληρωτικὴ, εἰς ἣν ἀρέσκονται μὲν τινες περιέργοι, τὸ δὲ πλῆθος ἐνωρὶς ἀπέφυγεν. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ἐπὶ τῶν Ἀντωνίνων, ἀφ'

ὡν αὐτὴ ἐκπέμπει ἔτι τόσην λάμψιν, οἱ αὐτοκράτορες διστάζουσι νὰ περιλάβωσι τοὺς φιλοσόφους εἰς τοὺς ἐξαιρεθέντας τῶν δημοσίων φόρων. Διότι διίσχυρίζονται πρῶτον μὲν, ὅτι εἶνε τόσοι ὀλίγοι, ὥστε εἶνε ἀνωφελεὲς νὰ περιλάβωσι καὶ αὐτούς, ἔπειτα ἐπειδὴ ἐπαγγέλλονται τὴν περιφρόνησιν τοῦ πλοῦτου, δὲν πρέπει νὰ πλουτίζωσιν αὐτούς πολὺ. Πρόφασις ἀστεία, ἐπιτρέπουσα εἰς τὸν νομοθέτην νὰ στερῇ αὐτοῖς τὰ πρόνομια, τὰ ὁποῖα παραχωρεῖ εἰς τοὺς ἄλλους διδασκάλους τῆς νεολαίας. Ἐκ τῆς Β' αἰῶνος ἢ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ὑπόληψις ἐξακολουθεῖ ἐλαττωμένη. Ὁ θρίαμβος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιφέρει κατ' αὐτῆς τὸν τελευταῖον κτύπον, ὃ δὲ ἱερός Αὐγουστῖνος λέγει ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ οὐδαμοῦ αὐτὴ διδάσκεται. Εἰς τὰ συνήθη λοιπὸν σχολεῖα μόνον γραμματικοὶ καὶ ρήτορες ὑπάρχουσιν.

Μόνον γραμματικοὶ καὶ ρήτορες συνεχρότου τὴν Σχολὴν τῶν Βορδιγάλων (Bordeaux), ἣν γινώσκωμεν ἀκριβέστερον ἢ ἄλλας ἕνεκα τοῦ Αὐσωνίου, ὅστις πολλὰ περὶ αὐτῆς λέγει· διότι ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ ἔπειτα ἐπὶ τριάκοντα ἔτη διδάσκαλος αὐτῆς. Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του ἠρέσκετο, ὡς ἀρέσκονται πάντες οἱ γέροντες, νὰ ἐπανέρχεται εἰς τὰς ἀναμνήσεις τῆς νεότητός του καὶ ἐπειδὴ ἦτο στιχουργὸς ἀμειπτος, ἔχαιρε διηγούμενος αὐτὰς ἐμμέτρως. Ἡμερᾶν τινὰ τῶ ἐπὶ τῆς ἡσπείας νὰ ἐξυμνήσῃ τὴν μνήμην τῶν ἀποθανόντων συγγενῶν του καὶ νὰ συνθέσῃ ποίημα, ὅπερ ἐκάλεσε *parentalia*, εἶδος νεκρολογίας, ἐν ἣ δὲν ἐλησμόνησε καὶ τοὺς μᾶλλον ἀπομεμαρτυμένους ἐξαδέλφους. Ἄλλοτε πάλιν ἐξύμνησε τοὺς ἀρχαίους τοῦ Καθηγητάς, οὓς ἀπαριθμεῖ πάντας ἀλληλοδιαδόχως καὶ ἀφιερῶ εἰς ἕκαστον αὐτῶν ποίημα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον μακρόν, κατὰ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν φήμην αὐτῶν. Ἡ ἐπισκόπησις αὕτη θὰ ἐφαίνετο ἡμῖν μονότονος, ἐὰν μὴ παρεῖχεν ἡμῖν λεπτομερείας περὶ τοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅπερ ζητοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν.

Βλέπομεν ἐν τοῖς ἀνωτέρω ποιήμασιν ἐν πρώτοις τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων γραμματικῶν, διότι αἱ δύο κλασικαὶ γλῶσσαι διετέλουν οὔσαι ἢ βάσις τῆς ἐπισήμου ἐκπαιδεύσεως. Εἶνε ὁμως φανερόν, ὅτι ἐν ταῖς δυτικαῖς χώραις ἢ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἄρχεται μὴ οὔσα πλέον ἐν ἀκμῇ. Καὶ ὁ Αὐσώνιος, καίτοι ἐξυμνεῖ τὴν ἰκανότητα τῶν Ἑλλήνων γραμματικῶν, αἰτιᾶται ἑαυτὸν ὅτι ὀλίγον ὠφελήθη ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν. Προστίθησι δὲ ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβηκε καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις σχολείοις καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διδασκαλίας ταύτης δὲν ἦτο μέγα. Τὸ αὐτὸ ἦτο καὶ ἐν Ἀφρικῇ, ἐνθα ἐπὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Ἀπουληίου οἱ λόγιοι ὠμίλου ἐπίσης εὐκό-

λως τὴν Ἑλληνικὴν, ὡς καὶ τὴν Λατινικὴν. Ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος, ὅστις, καίτοι ἔμαθε τόσα, ὁμολογεῖ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἐπροξένει ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ μεγάλην δυσαρέσκειαν καὶ εἶνε εὐκολον νὰ ἐννοήσωμεν ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ὅτι δὲν ἠπίστατο αὐτὴν καλῶς. Οὕτω δὲ συνεπληροῦτο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ ὀριστικὸς χωρισμὸς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Οἱ Λατῖνοι γραμματικοὶ τούναντίον ἐτιμῶντο πάρα πολὺ. Πάντες οἱ μαθηταὶ διήρχοντο διὰ τῶν χειρῶν των καὶ ἔμενον ἐπὶ πολὺ εἰς τὰς τάξεις των.

Ἐντεῦθεν ἐνίστε ἐπλούτου. Καὶ ὅμως ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ ἐθεωροῦντο πολὺ κατώτεροι τῶν ρητόρων. Ἐν τῷ ποιήματι τοῦ Αὐσωνίου οἱ ρήτορες παρίστανται ἡμῖν ὡς ἄνδρες ἐξέχοντες, οὓς ὁ αὐτοκράτωρ λαμβάνει ἐκ τῶν ἐδρῶν των, ὅπως προσαρτήσῃ αὐτοὺς εἰς ἑαυτὸν ὡς γραμματεῖς τοῦ Κράτους ἢ διορίσῃ αὐτοὺς κυβερνήτας ἐπαρχιῶν καὶ ὑπάρχους τῆς αὐλῆς. Οἱ μὴ ἀνυψούμενοι εἰς τοιαῦτα ἀξιώματα καὶ μὴ ἐγκαταλείποντες τὴν Σχολὴν ἔχουσιν οὐχ ἥττον ἐν τῇ πόλει, ἐν ἣ διδάσκουσι, θέσιν λαμπράν, διότι πλουτοῦσιν ἐκ τῶν γάμων, νυμφεύονται ἀγυναϊκὰς εὐγενεῖς καὶ πολυφύρους». Εἰς τὴν οἰκίαν αὐτῶν φοιτᾷ ἡ ἀριστοκρατία· ἡ τράπεζα των ἀπολαύει φήμης καὶ προσέρχονται ἐκεῖσε οὐχὶ τόσον ἐνεκα τῶν δαπανῶν τοῦ οἰκοδεσπότου, ὅσον ἐνεκα τοῦ τέρποντος πνεύματος αὐτῶν καὶ ἐνεκα τοῦ θελητήρου τῆς δηκτικῆς συναναστοφῆς.

Ὅπως ἐννοήσωμεν πῶς οἱ Καθηγηταὶ ἐγίγοντο ἐνίστε πλούσιοι, ἀνάγκη νὰ ἀναμνησθῶμεν ὅτι ἡ μισθοδοσία των ἐδύνατο νὰ αὐξάνηται πολὺ. Ὁ μισθὸς των συνίστατο ἐκ τοῦ μισθοῦ τοῦ κράτους ἢ τῶν πόλεων καὶ ἐκ τῶν διδάκτρων τῶν μαθητῶν, τ. ἔ. ἐκ μισθοῦ ὠρισμένου καὶ ἐκ τυχεροῦ. Τὸ κράτος ἐν ταῖς σπανίαις ἐδραῖς τὰς ὁποίας εἶχε προικίσῃ, ἦτο ἀρκετὰ γενναῖον· αἱ δὲ πόλεις, ὡς εἶδομεν, δὲν ἐφιλοτιμοῦντο νὰ μισθοδοτῶσι καλῶς τοὺς διδασκάλους των καὶ νὰ πληρῶνωσιν αὐτοὺς τακτικῶς. Ὁ πλοῦτος, ὡσάκις κατῴρθωνον νὰ πλουτῶσιν, προήρχετο κυρίως ἐκ τῶν μαθητῶν των. Διὰ τοῦτο εἰργάζοντο νὰ προσελκύωσιν ὅσον τὸ δυνατόν πλείστους μαθητὰς εἰς τὰ σχολεῖά των. Ἐντεῦθεν ἡ πρὸς ἀλλήλους βίαία πάλη, αἱ ἐμπαθεῖς ἀντιζηλῖαι, ὁ φλογερός ζήλος νὰ γείνωσι γνωστοὶ καὶ ἡ χρῆσις μέτρων πολὺ παραδόξων, ὅπως διασπείρωσι τὴν φήμην των. Ἐπὶ τοῦ Αὔλου Γελλίου οἱ γραμματικοὶ καὶ οἱ ρήτορες τῆς Ρώμης ἐφοίτων εἰς τὰ βιβλιοπωλεῖα, ἐν οἷς ἐδίδετο αὐτοῖς ἡ εὐκαιρία νὰναπτύξωσι τὴν ἐπιστήμην των καὶ νὰ ἐπιδεικνύωνται διὰ λόγων ὠραίων· ὁ οἰκογενειάρχης, ὅστις δὲν ἐπίπτευε τὴν φήμην καὶ ἠθέλεν ὁ ἴδιος νὰ ἐκλέξῃ τὸν διδασκαλὸν τῶν

τέκνων του, μετέβαινε νὰ τοὺς ἀκούῃ καὶ ἐξέλεγε τὸν ἄριστα ὁμιλοῦντα. Ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα οἱ Καθηγηταὶ ἀφθονοῦσιν, ὁ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς κατακτήσεως τῶν μαθητῶν εἶνε φυσικῶς ζωηρότερος καὶ δυσχερέστερος. Συνήθως ὁ γραμματικὸς συνεννοεῖται μετὰ τοῦ παιδαγωγοῦ, μετὰ τοῦ δούλου δηλ. ὅστις εἶνε ἐπιφορτισμένος νὰ ἐπαγρυπνῇ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐπὶ τῆς ἐργασίας τοῦ τέκνου· τὸν παιδαγωγὸν διαφθεῖρει διὰ δῶρων, δίδει αὐτῷ χρήματα καὶ ὁ παιδαγωγὸς συνιστᾷ εἰς τὸν πατέρα τὸν πλειοδοτήσαντα γραμματικόν. Ἐν Ἀθήναις συμβαίνουσι χειρότερα. Ὅταν ὁ μαθητὴς ἀποβιβάζεται εἰς Πειραιᾶ, συναντᾷ πρῶτον τοὺς ὄπαδους ἐκάστης φιλοσοφικῆς Σχολῆς προσπαθοῦντας νὰ πείσωσιν αὐτὸν ὑπὲρ τῆς Σχολῆς των, ὡς εὐρίσκομεν σήμερον τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ξενοδοχείων συνιστάντας τὸ ξενοδοχεῖον τῶν κυρίων των. Καὶ ὅταν ἐκλέξῃ τὴν Σχολήν, δὲν τελειώνει τὸ πᾶν· διότι οἱ Καθηγηταὶ ἐργάζονται διὰ παντὸς μέσου νὰ ποσπῶσι τοὺς μαθητὰς τῶν ἄλλων. Κατὰ τὸν Φιλόστρατον, ὑπῆρχον Καθηγηταὶ δίδοντες καλὰ γεύματα, ἐν οἷς ὑπηρετοῦν ὠραῖαι μικραὶ ὑπηρετρίαι, ἵνα συλλαμβάνωσι τοὺς νέους εἰς τὰ δίκτυά των. Καὶ αὐτὸς ὁ Λιβάνιος, ὁ χρηστὸς Λιβάνιος, δὲν ἀπηξίου νὰ μεταχειρίζεται ἐνίοτε ἀθῶους ἐπαίνους (βεκλάμας). Παρεκάλει τοὺς ἄρχοντας, ὅσοι ἤθελον τὸ καλὸν του, ὅσῳκις ἤκουον ὁμιλοῦντά τινα τῶν μαθητῶν του καὶ τὸ κοινὸν ἐφαίνετο εὐχαριστημένον, νὰ ἐρωτῶσι: «ποῦ ἄρα γε ὁ νέος αὐτὸς ἐσπούδασεν». Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ Σχολὴ τοῦ Λιβανίου ἐδύνατο νὰ διαφημισθῇ· ἐκτὸς τούτου ὁ Λιβάνιος ἐβασίζετο ἐτι μᾶλλον ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τῆς Σχολῆς του ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ ικανότητος καὶ εἶχε δίκαιον· διότι καθ' ἣν ἡμέραν ἔκαμεν ἕναρξιν τῶν μαθημάτων του ἐν τῇ Σχολῇ του εἶχε δώδεκα μόνον ἀχροατὰς, μετὰ δὲ τὰς πρῶτας του δημηγορίας, ἐγένοντο πενήκοντα καὶ μετ' ὀλίγον, ὡς λέγει, ἡ φήμη του ὑπῆρξε τόσον μεγάλη, ὥστε ἔψαλλον τὰ προοίμιά του ἐν ταῖς ὁδοῖς. Τὸ δυστύχημα εἶνε, ὅτι, ὅταν ἀποκτήσωσι τὴν φήμην καὶ τὸν πλοῦτον ἐκ τῶν μαθητῶν, φέρονται πρὸς αὐτοὺς πολὺ χαλαρῶς καὶ ἀμελοῦσι τῆς χρηστότητος αὐτῶν. Καθὼς ἔσχον μεγάλας δυσκολίας νὰ προσελκύσωσι μαθητὰς, εἶνε ἔτοιμοι νὰ ποιῶσιν αὐτοῖς πολλὰς ὑποχωρήσεις, ὅπως τοὺς συγχρατῶσι. Δὲν τολμῶσι πλέον νὰ ἐπιπλήττωσι τοὺς μαθητὰς ἐκ φόβου μήπως ζητήσωσιν ἄλλους Καθηγητὰς ἐπιεικεστέρους. Οἱ ὄροι ἐπὶ τέλους ἀναστρέφονται καὶ οἱ μαθηταὶ μετ' ὀλίγον γίνονται διδάσκαλοι. Ὁ σοφὸς Φαβωρίνος δυσηρεστεῖτο διὰ τὰς ταπεινωτικὰς ταύτας ὑποχωρήσεις· ἀβλέπομεν, λέγει, Καθηγητὰς, οἵτινες διδάσκουσι τοὺς πλουσίους νέους, χωρὶς νὰ προσκαταλῶνται. Καθήμενοι πρὸ τῆς θύρας, περιμένουσιν ἡσυχῶς νὰ συνέλθωσι

ἐκ τοῦ πολλοῦ οἴνου, ὃν τῇ προτεραίᾳ ἔπιον ἐν ταῖς συμποσίοις».

Μεταβαίνομεν ἤδη εἰς τοὺς μαθητάς. Ὑπῆρχον ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὡς καὶ νῦν δύο κλάσεις λίαν διάφοροι, ἡ κλάσις τῶν χρηστῶν μαθητῶν καὶ ἡ τῶν κακῶν. Οἱ χρηστοὶ μαθηταὶ εἶνε εἰς ἡμᾶς γνωστοὶ ἔκ τινων διηγήσεων τοῦ Αὔλου Γελλίου. Ὁ ἔξοχος οὗτος ἀνὴρ, καίτοι κατῶρθωσε νὰ περιβληθῇ πολιτικὰ ἀξιώματα, ὑπῆρξε πάντοτε ἐκ τῶν χρηστῶν καὶ ἐπιμελῶν ἐκείνων μαθητῶν, οἵτινες ἐπαναλαμβάνουσι καθ' ὄλον τὸν βίον των μετ' ἀκριβείας τὸ διδαχθὲν μάθημα. Ὅμιλεῖ περὶ τῶν Καθηγητῶν του μετὰ τρυφερότητος· ὁ εὐτυχῆς αὐτοῦ χρόνος ὑπῆρξεν ὁ χρόνος τῶν σπουδῶν καὶ ἡ ἀνάμνησις αὐτοῦ τὸν ἐπαναφέρει πάντοτε εἰς τὸ σχολεῖον· ὅτε δὲ ἦτο ἐκεῖ, ἀνῆκεν εἰς τοὺς λαμπροὺς ἐκείνους μαθητάς, οἵτινες προσεκολλῶντο ἰδιαίτατα πρὸς τὸν διδάσκαλόν των καὶ δὲν ἐγκατελίμπνον πλέον αὐτόν. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ μαθήματος, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι ἀνεχώρουν, αὐτοὶ ἔμενον. Εἶνε σπάνιον ὁ διδάσκαλος νὰ ἔχη δωμάτιον ἰδιαίτερον, εἰς ὃ νὰ ποσύρῃται, ὅταν κλείῃ τὸ σχολεῖον. Συνήθως εἶνε ἄγαμος. (Ὁ Λιβάνιος ἔλεγεν εἰς ἓνα τῶν θαυμαστῶν του, ὅστις ἦλθε νὰ τῷ προσφέρῃ τὴν θυγατέρα του, ὅτι δὲν ἤθελε νὰ νυμφευθῇ, διότι ἐνυμφεῖται τὴν ρητορείαν). Οἱ μαθηταὶ του λοιπὸν εἶνε ἡ οἰκογένειά του. Διὰ τοῦτο ζῆ μετ' αὐτῶν οἰκειότατα παρακάθηνται εἰς τὰ δεῖπνα, τὸν συνοδεύουσιν εἰς τοὺς περιπάτους καὶ τὸν ἀκολουθοῦσι καὶ εἰς τὸ προσκέφαλον ἀσθενοῦς φίλου. Ὁ βίος, ὃν διάγουσι μετ' αὐτοῦ, φαίνεται ἡμῖν πολὺ σοβαρὸς καὶ μάλιστα ὀλίγον ἀνιαρὸς· οὐδεμίᾳ στιγμῇ τῆς ἡμέρας παρέρχεται ἄνευ σπουδαίων ἐνασχολήσεων· ἀναγιγνώσκουσι κατὰ τὸ γεῦμα καὶ διαλέγονται ἐν τῷ περιπάτῳ. Ἡ ἀνάπαυσις διακρίνεται τῆς ἐργασίας διὰ τῆς φύσεως τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα συζητοῦσιν. Τὰ ζητήματα ταῦτα τὰ τε ἐν ταῖς σπουδαίαις ὥραις καὶ τὰ τῆς ἀναπαύσεως φαίνονται ἡμῖν ἐνίοτε μικρολόγα καὶ λόγου ἀνάξια. Ἡμεῖς δὲν αἰσθανόμεθα τὴν εὐχαρίστησιν εἰς τοιαύτας σχολαστικὰς ἐρεῦνας καὶ εἰς ἐπιπόλαιον πολυμαθειαν, ἀλλὰ τότε ἐθέλοντο ἐξ αὐτῶν. Ἡ γραμματικὴ, ἡ ρητορικὴ κατεῖχον τὸν νοῦν καὶ καθίστων αὐτὸν ἀναίσθητον τῶν ἄλλων. Ὁ Αὔλος Γέλλιος διηγεῖται, ὅτι ἐπανῆλθεν ἐσπέραν τινα ἐπὶ πλοίου ἐξ Αἰγίνης εἰς Πειραιᾶ μετὰ τινων συμμαθητῶν του. «Ἡ θάλασσα ἦτο ἐν γαλήνῃ, λέγει, ὁ καιρὸς θαυμασίος καὶ ὁ οὐρανὸς διαυγέστατος. Ἐκαθήμεθα πάντες ἐπὶ τῆς πρύμνης καὶ εἴχομεν τοὺς ὀφθαλμοὺς προσηλωμένους πρὸς τοὺς λάμποντας ἀστέρας». Καὶ διατὶ νομίζετε, ὅτι προσηλώνουσιν οὕτω τοὺς ὀφθαλμοὺς των πρὸς τὸν οὐρανόν; Ὅπως ἔχωσι πρόφασιν τινα νὰ διαλέγωνται ἀγροίκως περὶ τοῦ ἀληθοῦς σχηματισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ

καὶ λατινικοῦ ὀνόματος τῶν ἀστερισμῶν. Ἴδου τί εὐρίσκουσι κάλλιον νὰ πρᾶττωσιν οἱ νέοι, οὔτινες παρέπλεον τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀττικῆς ἐν καιρῷ λαμπρᾶς καὶ ἀστεροέσεως νυκτός! Θέλετε νὰ μάθητε τί ἦσαν αὐτοῖς αἱ ἡμέραι τῶν ἑορτῶν καὶ ποίας ἀνοησίας διέπραττον κατὰ τὰ Κρόνια (τὰ καρναβάλια); Ὁ Αὐλὸς Γέλλιος λέγει καὶ τοῦτο· «ὅτε εἰμεθα ἐν Ἀθήναις, διερχόμεθα τὰ Κρόνια λίαν εὐαρέστως καὶ λίαν φρονίμως, μὴ διδόντες ἄνεσιν τῇ ψυχῇ ἡμῶν (*remittere animum*), διότι κατὰ τὸν Μουσώνιον, τὸ μὴ διδόναι ἄνεσιν τῇ ψυχῇ εἶνε τὸ αὐτὸ καὶ ἀνιέναι, χαλαροῦν αὐτὴν (*amittere animum*), ἀλλὰ τέρποντες καὶ ἀναπαύοντες αὐτὴν διὰ διαλέξεων δηκτικῶν καὶ χρηστῶν· συνηρόμεθα πάντες περὶ τὴν αὐτὴν τράπεζαν καὶ ὁ ἐπιφορτισμένος ἐκ περιτροπῆς νὰ ἐτοιμάσῃ τὸ δεῖπνον, ὧφειλε πρότερον νὰ προμηθευθῇ βιβλίον τι ἀρχαίου Ἑλληνος ἢ Λατίνου συγγραφέως μετὰ στεφάνου ἐκ δάφνης διὰ νὰ δοθῇ βραβεῖον τῷ νικητῇ· ἔπειτα παρεσκευάζε ζητήματα κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν συνδαιτυμόνων, ὅτε δὲ ἔμελλε νὰ γείνη ἀνάγνωσις, ἐξῆγον τὰ ζητήματα διὰ κλήρου. Ἐὰν ὁ πρῶτος ἐκρίνετο ὅτι ἀπήνητησεν ὀρθῶς, ἐλάμβανε τὸ βραβεῖον. Ἄλλως μετέβαινον εἰς τὸν πλησίον καὶ ἐὰν τὸ ζήτημα ἔμενον ἄλυτον, ἀνήρτων τὸν στέφανον ἐπὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ θεοῦ ὅστις προῆδρευε τοῦ συμποσίου. Τὰ δὲ προτεινόμενα ζητήματα ἦσαν ἢ ἐρμηνεῖα κειμένου σκοτεινοῦ ἢ μικροῦ ἱστορικοῦ προβλήματος, ἢ συζήτησις φιλοσοφικῆς γνώμης, σόφισμα πρὸς ἐπίλυσιν ἢ καὶ παράδοξός τις ἢ ἀχρηστος τύπος λέξεως ἢ ρήματος, ὑπὲρ ὧν ὧφειλον νὰ ἐκφέρωσι γνώμην. Οὕτως οὐ μόνον ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ρώμῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν τόποις, ἐν οἷς ὑπῆρχε χαρὰ καὶ διασκεδάσις, ἐν Τιβούροις, ἐν Ὀστίᾳ, ἐν Πουτεόλοις, ἐν Νεαπόλει διήρχετο τὸν χρόνον τῶν ἑορτῶν ὁ Αὐλὸς Γέλλιος καὶ οἱ σπουδαῖοι τῶν φίλων του.

Κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι οἱ κακοὶ μαθηταὶ εἶχον ἄλλας κλίσεις καὶ παρεδίδοντο εἰς διασκεδάσεις ἤττον ἡσύχους. Ἦσαν θορυβώδεις καὶ ἄτακτοι· ὑπεδέχοντο τοὺς νεήλυδας διὰ παντοειδῶν ὕβρεων καὶ προσβολῶν καὶ ἠνάγκαζον αὐτοὺς νὰ πληρώνωσιν ἀκριβᾶ τὴν ἀφιξίν των. Συνίστων ἐταιρίαις, αἵτινες ἐνίοτε συνεπλέκοντο ἐν ταῖς ὁδοῖς. Τοιοῦτοι ὑπῆρχον ἐν Καρχηδόνι οἱ ὀνομαζόμενοι ἀνατροπεῖς, *eversores*, καὶ ἦσαν ἢ βάσανος τῶν καθηγητῶν καὶ συμμαθητῶν των. Ἐτάραττον τὸ μάθημα τῶν διδασκάλων, οὔτινες δὲν ἤρεσκον αὐτοῖς καὶ τοὺς ἠνάγκαζον νὰ κλείωσι τὸ σχολεῖόν των. Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος διὰ νὰποφύγῃ αὐτοὺς, ἀπεφάσισε νὰ μεταβῇ εἰς Ρώμην καὶ διδάξῃ τὴν ρητορικὴν, ἀλλ' εὗρεν αὐτοῦ ἄλλα ἄτοπα, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπόπτειεν. Οἱ μαθηταὶ δηλ. εἶχον τὴν κακὴν συνήθειαν νὰ μὴ πληρώνωσι τοὺς Καθηγητάς

των· ὅτε ἔληγεν ἡ προθεσμία, ἔφευγον καὶ ἤκουον τῆς διδασκαλίας ἄλλων καὶ οὕτω μετέβαινον ἀπὸ διδασκάλου εἰς διδάσκαλον χωρὶς νὰ πληρώσωσιν οὐδένα. Ἄλλ' ὅμως ἔζων ὑπὸ αὐστηρὰν νομοθεσίαν, ἡ δὲ Κυβέρνησις μετεχειρίζετο κατ' αὐτῶν αὐστηρὰ μέτρα. Νόμος τις Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Α' δεικνύει πάντα τὰ ληφθέντα μέτρα, δι' ὧν συνεκράτουσαν αὐτοὺς εἰς τὸ καθῆκον. Ὁ νόμος ἀπῆτει πρῶτον ἅμα τῇ ἀφίξει των νὰ παρουσιάζωνται εἰς τὸν ἄρχοντα τὸν ἐπιτετραμμένον τὴν καταγραφὴν τῆς πόλεως (*Magister census*)· νὰ ἐγχειρίζωσιν αὐτῷ τὸ διαβατήριον, ὅπερ ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας των· τὸ διαβατήριον, δι' οὗ ἐδίδετο ἡ ἄδεια νὰ ἔλθωσιν εἰς Ρώμην νὰ σπουδάσωσιν, ἔδει νὰ περιέχη καὶ πληροφορίας τινὰς περὶ τῆς καταστάσεως τῆς οἰκογενείας των· νὰ δηλώσιν ἔπειτα ποίαν ἐπιστήμην θὰ διδασχθῶσι καὶ ἐν τίνι οἰκίᾳ θὰ κατοικῶσιν, ὅπως γίνηται ἡ ἐπίβλεψις αὐτῶν. Ἡ ἀστυνομία θὰ ἐπιτηρῇ αὐτοὺς καὶ θὰ μανθάνῃ πῶς διάγουσιν, ἐὰν μετέχωσιν ἐταιρίας τινὸς ἐνόχου, ἐὰν φοιτῶσι συχνὰ εἰς τὰ θεάματα καὶ ἐὰν παρίστανται εἰς τὰ συμπόσια κακῶν ἐταίρων, τὰ ὁποῖα παρατείνονται μέχρι τῆς πρωίας. «Παρέχομεν τὸ δικαίωμα, προστίθησιν ὁ αὐτοκράτωρ, ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ὁ νέος δὲν διάγει, ὡς ἀπαιτεῖ τὸ ἀξίωμα τῶν ἐλευθερίων σπουδῶν, νὰ μαστιγῶσιν αὐτὸν δημοσίᾳ καὶ ἐπιβιβάζοντες εἰς πλοῖον νὰ ἀποπέλλωσιν αὐτὸν εἰς τὴν πατρίδα του». Εἰς δὲ τοὺς καλῶς διάγοντας καὶ ἀσχολουμένους ἐπιμελῶς εἰς τὰς σπουδὰς των ἐπιτρέπεται νὰ μένωσιν ἐν Ρώμῃ μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας των. Παρελθόντος τοῦ χρόνου τούτου, ἐὰν τινες δὲν ἐπιστρέψωσιν ἐκουσίως εἰς τὰς ἐστίας των, θὰ ἐξαναγκάζωσιν αὐτοὺς εἰς τοῦτο, ἐπιβαλλόντες αὐτοῖς ποινὴν ἀτιμωτικὴν. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ μέτρα, ὧν ἡ αὐστηρότης ἀποδεικνύει εἰς ποίας ὑπερβολὰς ἐξικνεῖται ἐνίοτε ἡ ταραχώδης νεολαία.

Γ'

Τὸ σύστημα τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἧς εἶδομεν τὸ ἱστορικόν, δὲν εἶνε ὡς τόσα ἄλλα ἀνθρώπινα ἰδρύματα ἔργον τύχης, τὸ προῖόν τυχαίων τινῶν περιστάσεων· δὲν ἐπενοήθη ὅμως καθ' ὀλοκληρίαν ὑπὸ τῶν πολιτικῶν, οὐδὲ ἐπεβλήθη εἰς τὸ Κράτος ὑπὸ ἀνδρῶν προορατικῶν. Ἐὰν ἀνέλθωμεν εἰς τὰς πρώτας ἀρχὰς του, θὰ ἴδωμεν ὅτι εἶνε ἡ πραγμάτωσις ἰδέας φιλοσοφικῆς.

Πάντες ἐνθυμούμεθα πόσον ἐν τοῖς προλόγοις αὐτοῦ ὁ Σαλλούστιος ἐξίρει δι' ὠραίων φράσεων τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ σώματος. «Τὸ πνεῦμα εἶνε ὁ ἀληθὴς κύριος τῆς ζωῆς... Τὸ πνεῦμα δέον

νά κυβερνᾷ, τὸ δὲ σῶμα νά ὑπακούῃ. Τὸ πνεῦμα προσεγγίζει ἡμᾶς πρὸς τοὺς θεοὺς, τὸ δὲ σῶμα εἶνε κοινὸν ἡμῖν καὶ τοῖς ζώοις». Ἡ ἰδέα αὕτη φαίνεται ἡμῖν σήμερον τύπος κοινός, ἐπιχείρημα τετριμμένον, καὶ ἐκπληττόμεθα ἀκούοντες αὐτὸν κηρύττοντα αὐτὴν μετ' ὕψους τόσον ἐμφαντικοῦ· ἀλλὰ τότε αὕτη ἦτο νέα καὶ μάλιστα παρὰ λαῶ, ὅστις ἐκ φύσεως ἐθαύμαζε μόνον τὴν κτηνώδη ἰσχύν. Τὴν ἰδέαν ταύτην δὲν ἐφεῦρεν ὁ ἴδιος, αὕτη ἀνεκεφαλαίου ὀλόκληρον ἐργασίαν τῆς ἑλληνικῆς διανοίας. Γεννηθεῖσα ἐν ταῖς Σωκρατικαῖς Σχολαῖς περὶ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. διαδοθεῖσα διὰ τῶν συγγραμμάτων τῶν σοφῶν καὶ διατρέχουσα τὸν κόσμον μετ' αὐτῶν, γενομένη δεκτὴ ὀλίγον κατ' ὀλίγον παρὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ὡς ἀλήθεια ἀδιαφιλονείκητος, ἔλαβεν ἐπὶ τέλους σῶμα καὶ διεδόθη ὡς γεγονός· ἐφαρμοζομένη ἐπὶ τὴν ἀνατροφὴν τῆς νεολαίας μετέβαλε τὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Ὁ Ἕλλην κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους δὲν ἐποίει μεγάλην διαφορὰν μεταξὺ τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματός του καὶ ἐπειδὴ εἶνε αὐτῷ ἀμφοτέρω ἀναγκαῖα, φροντίζει ἐξίσου περὶ ἀμφοτέρων. Τὸ ἰδανικόν, ὅπερ φαντάζεται, ὁ σκοπὸς δὲν ἀκολουθεῖ ἐν τῇ ἀνατροφῇ τῆς νεολαίας εἶνε νά ἰδρῦσῃ ἐν αὐτοῖς ἁρμονίαν τινά. Οἱ φιλόσοφοι ἐτάραξαν τὸ ἰσοζύγιον καὶ ἐξἠκολούθησαν γὰρ ὑποδιβάζουσι τὴν ἀξίαν τοῦ σώματος, ἀφήρσαν τὴν κλίσιν νά ἀσχολῶνται περὶ αὐτό. Ἐντεύθεν ἡ γυμναστικὴ, ἥτις τὸ πρῶτον κατεῖχε μεγάλην θέσιν ἐν τῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων, κατ' ὀλίγον παραμελεῖται, ἕως οὗ τελῶς ἐξέλιπεν.

Ἄλλ' ἰδοὺ ἕτερον ἐπακολούθημα· ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα εἶνε τὸ κύριον, ἡ πρώτη τῶν τεχνῶν δέον νά εἶνε ἐκείνη, ἥτις δίδει κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ πνεῦμα τὸ αἶσθημα τῆς ὑπεροχῆς. Καὶ ἡ τέχνη αὕτη εἶνε ἡ ρητορεία. Ὁ Κικέρων, ὁ Κοϊντιλιανός, ὁ Τάκιτος ἀπέδειξαν τοῦτο τρανῶς διὰ τῶν θαυμασιῶν περιγραφῶν τῶν συνελεύσεων τοῦ λαοῦ. Φαντασθῶμεν ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Ρώμης ὀλόκληρον λαὸν συνεργόμενον. ἄνδρας δηλ. ἐσκληραγωγημένους, τεχνίτας εὐρώστους, χωρικούς ρωμαλέους. Γιγνώσκουσιν ὅτι ἔχουσι τὴν ἰσχύν καὶ τὸν ἀριθμὸν καὶ διὰ τοῦτο κινοῦνται, ἀπειλοῦσι καὶ θορυβοῦσι μανιωδῶς. Τότε ἐγείρεται ἄνθρωπός τις, ἄνθρωπος ὠχρὸς ἐκ τῆς μελέτης καὶ τῆς σκέψεως, ἐνίοτε καταβεβλημένος ὑπὸ τῆς ἡλικίας, ὁ ἀσθενέστατος, ὁ ἰσχνότατος πάντων. Δημηγορεῖ καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ ὄργη καταπαύει καὶ αἱ διαφωναίαι κατευάζονται. Τὸ θορυβῶδες τοῦτο πλῆθος ταχέως φαίνεται ἔχον μόνον μίαν ψυχὴν, τὴν τοῦ ρήτορος, ἥτις μεταδίδεται εἰς πάντας τοὺς ἀκροατάς. Δὲν εἶνε τοῦτο ὁ λυμπρότατος θρίαμβος τοῦ πνεύματος κατὰ τῆς ὕλικῆς ἰσχύος, τῆς ψυχῆς κατὰ τοῦ σώματος;

Καὶ ἐὰν εἶνε ἀληθές, ὅτι ἡ ἀνατροφή δέον νὰ εἶνε κυρίως ἡ καλλιέργεια τοῦ πνεύματος, δὲν εἶνε φυσικὸν ὅτι ἡ τέχνη, δι' ἧς ἐκδηλοῦται τοσοῦτον φανερώς ἡ ὑπερίσχυσις τοῦ πνεύματος, εἶνε ἡ βᾶσις; Τοιούτοτρόπως ἡ ρητορεία ἔσχεν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν ἀρχαίων λαῶν θέσιν, ἣν πάντως δὲν ἀπώλεσε παρὰ τοῖς νεωτέροις.

Ἄλλ' εἶνε ἀληθές, ὡς πολλάκις ἐρρήθη κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν, ὅτι ἀδίκως ἐποιοῦντο τὴν ρητορείαν τὴν κυρίαν σπουδὴν τῆς νεολαίας; ἐγὼ δὲν τὸ πιστεύω διόλου. Ἐὰν παραλίπωμεν τὴν ἄμεσον ἐξ αὐτῆς ὠφέλειαν ἐν χώραις ἐλευθέραις, ἐν αἷς ὁ λόγος εἶνε κύριος, ἐν Ρώμῃ π. χ. ἦτο ἀναγκαῖον πλεονέκτημα πάντων ἐκείνων, οἵτινες ἐκ τῆς καταγωγῆς αὐτῶν ἠναγκαζόντο νὰ μετέχωσι τῶν δημοσίων καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐδύναντο νὰ περιφρονῶσιν αὐτήν, καταλαμβάνομεν ὅτι ἡ πρώτη αὐτῶν φροντίς ἦτο νὰ γείνωσι κάτοχοι αὐτῆς. Ἐὰν παραλίπωμεν τὴν ἐξ αὐτῆς ὠφέλειαν, οἱ ἄλλοι, εἰς οὓς ἡ ἐπιτυχία τῶν τιμῶν σχεδὸν ἀπεκλείετο καὶ σπανιώτατα ἔμελλον ἐν τῇ ζωῇ των νὰ τύχωσι τῆς εὐκαιρίας νὰ δημηγορήσωσι δημοσίᾳ, δὲν εὑρισκον ἄρα γε οὐδεμίαν ὠφέλειαν ἐκ τῶν ρητορικῶν τούτων ἀσχήσεων, τὰς ὁποίας δὲν ἐπέτρεπον εἰς τὴν νεολαίαν των; Ἐγὼ νομίζω τὸ ἐναντίον, ὅτι ἦσαν αὐτοῖς ὠφελιμώταται. Καὶ ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ ρητορικαὶ ἀσχήσεις ἦσαν μόνον μέσον ἐκπαιδείσεως καθολικῆς, ὅπως μορφώσωσιν οὐ μόνον τὸν ρήτορα, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ παρασκευάσωσιν αὐτὸν εἰς πάντα, δὲν ὑπάρχει σχεδὸν ἄλλο δραστηκώτερον αὐτῶν. Ὁ θέλων νὰ συνθέσῃ λόγον, νὰ παραστήσῃ πρόσωπον πραγματικὸν ἢ πλαστὸν ἐν διδομένῃ περιστάσει, δέον ἐν πρώτοις νὰ εὔρῃ λόγους καὶ νὰ τακτοποιήσῃ αὐτούς· εἶνε ἀνάγκη ἀναγκάζουσα τοὺς ὀκνηροὺς εἰς ἐργασίαν σωτήριον. Τὸ ἐν τῇ ὑπόθεσει, ἣν πραγματεύονται, πλαστὸν ἢ μυθῶδες, διεγείρει αὐτοὺς πλείοτερον. Νὰ νομίσωμεν σήμερον, ὅτι θὰ εἶνε εὐκολώτερον εἰς μαθητὴν νὰ ἐκφράξῃ τὰ ληθῆ αὐτοῦ αἰσθήματα ἢ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς πρόσωπα παρελθόντων χρόνων εἶνε πλάνη μεγάλη. Ὁ συνήθης βίος διεγείρει αὐτὸν ἀσθενέστατα· ἀπολαύει ὡς ἀχάριστος καὶ σχεδὸν ἀναισθητῶς τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἐπιδαφιλεῖ αὐτῷ. Μόνον ὅταν ἐξέρχεται ὀλίγον ἐκτὸς τοῦ κύκλου του, γινώσκει ἑαυτὸν κάλλιον. Ὁ ἀγών, ὃν δέον νὰ ὑφίσταται ὅπως ὁμιλῇ ἐν ὀνόματι ἄλλου, ἐγείρει καὶ πλατύνει τὸ πνεῦμά του καὶ ἀναγκάζει αὐτὸν νὰ μανθάνῃ νὰ διακρίνῃ τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐντυπώσεις πειρώμενος νὰ ἐκφράσῃ τὰς τοῦ ἄλλου. Ἐκτὸς τούτου, ὅπως δανείσῃ εἰς πρόσωπον ἱστορικὸν τὴν ἀρμόζουσαν αὐτῷ γλῶσσαν, δέον νὰ γνωρίζῃ αὐτό, καὶ ἀνάγκη νὰ γνωρίσῃ καὶ ἐκείνους πρὸς οὓς δημηγορεῖ, νὰ διαγιγνώσκῃ τὰς ιδιότητας αὐτῶν,

νά μαντεύη τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν, ἐὰν θέλῃ νὰ εὔρῃ τοὺς λόγους, οἵτινες θὰ πείσωσιν αὐτούς. Ἀλλὰ τοῦτο ὑποθέτει ἀπαραίτητον ἔρευναν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Εἶνε λοιπὸν βέβαιον, ὅτι ἡ ἄσκησις τῆς ρητορικῆς δὲν εἶνε ἀνωφελῆς εἰς τοὺς εὐφυεῖς νέους, διότι ἀναπτύσσει ἐν αὐτοῖς τὴν γονιμότητα τοῦ πνεύματος, τὴν ἐξίν τοῦ σκέπτεσθαι, τὴν γνῶσιν ἑαυτῶν καὶ τῶν ἄλλων.

Ἄλλ' εἶνε ἄρα γε καλὸν νὰ σκῆται ἡ νεολαία εἰς τὴν ρητορικὴν ; συμφέρει, ὡς ἐποίουν οἱ ἀρχαῖοι, νὰ διδάσκωσιν αὐτὸν τὴν ρητορείαν (τὴν περὶ τὸ λέγειν δεινότητα) διὰ τῆς ρητορικῆς ; Ναί· γνωρίζω μὲν ὅτι ἡ ρητορικὴ δὲν ἀπήλαυεν ὑπολήψεως, διότι εἶνε τέχνη ὑποπτος καὶ ἀναξιόπιστος· ἀλλ' ὅμως πιστεύω, ὅτι οὐδέποτε ὑπάρχει ρητορεία, δεινότης λόγου, χωρὶς ρητορικῆς· ἕκαστος ρήτωρ κατασκευάζει τὴν ἰδικήν του, ὅταν δὲν εὐρίσκη αὐτὴν τελείαν πρὸ αὐτοῦ. Ὁ Κάτων, ὁ ἐχθρὸς τῶν Ἑλλήνων ρητόρων, ὅστις ἤθελε παντὶ σθένει νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εἴσοδον αὐτῶν εἰς Ρώμην, ἦτο ρήτωρ κατ' ἴδιον τρόπον, ἰδιοφυής. Εἶχεν ἐπινοήσῃ μεθόδους τινάς, αἵτινες ἐπιτηροῦν ἐπὶ τὸν λαὸν καὶ ἀσμένως μετεχειρίζετο αὐτάς. Τὰς μεθόδους ταύτας ἔγραψεν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ γέρον ὧν καὶ μετέδωκε τὴν γνῶσιν αὐτῶν εἰς τὸν υἱὸν του. Δὲν ἦτο δυσχερὲς εἰς αὐτὸν νὰ εἶνε τόσο ἀυτῆρὸς πρὸς τὴν ρητορικὴν τῶν Ἑλλήνων, ἀφοῦ ὁ ἴδιος συνέταξε ρητορικὴν, ἣτις ἀνεκεφαλαίου τὴν πείραν πολλῶν αἰώνων καὶ περιείχε παρατηρήσεις ἀληθεστάτας καὶ εὐφυστάτας; Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπαγγελίαν, ἦν τόσοσιν προσέβαλον καὶ ἦς ἡ κατάχρησις ἔσχε πολὺ κακὰ ἀποτελέσματα, λαμβανομένη καθ' ἑαυτὴν καὶ περιοριζομένη εἰς στενὰ ὅρια, δύναται εὐκόλως μόνη νὰ πολογηθῇ ὑπὲρ ἑαυτῆς. Ἡ μαθητεία παντὸς ἐπαγγέλματος καὶ πάσης τέχνης γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· ἡ πείρα ἐνοῦται πάντοτε μετὰ τῆς θεωρίας· πάντες ἐπινοοῦσιν ὑπὲρ τοῦ μαθητοῦ γυμνάσματα, τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουσι πρὸς ὅσα βραδύτερον χρεωστῆ νὰ πράξῃ καὶ τὸν παρασκευάζουσι. Καὶ τί ἄλλο εἶνε ἡ ἀπαγγελία ἢ τρόπος τοῦ γυμνάζειν τὸν νέον εἰς τοὺς γραμματικούς ἀγῶνας διὰ πλαστῶν μαχῶν, ὁ μέγας πόλεμος, πρὸ τοῦ μεγάλου ;

Οὐδὲν λοιπὸν ἀξιόμειπτον ὑπῆρχε καὶ ἐν τῷ συστήματι τῆς ἐκπαίδευσως ταύτης. Ἴδου δὲ πόθεν ὁ κίνδυνος. Ἐὰν δὲν εἶχον ἄδικον διδάσκοντες τοὺς νέους τὴν ρητορικὴν, ἦτο ἐπικίνδυνον νὰ διδάσκωσιν αὐτὴν μόνην. Εἶδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὅτι τῷ ὄντι αὐτὴν μόνην ἐδιδάσκοντο. Ὁ γραμματικὸς, ὅστις ἦτο ἐπιφορτισμένος πάντα τὰ ἄλλα, δὲν ἐδύνατο νὰ ἐπαρκῆ εἰς ὅλα. Περιωρίζετο νὰ δίδῃ γνώσεις τινάς ὄλων τῶν ἐπιστημῶν συγκεχυμένας καὶ ἐδίδασκε μόνον ὅ,τι ἦτο ἀπα-

ραϊτητον νὰ μάθῃ ὁ ρήτωρ. Ἡ διδασκαλία του, ἥτις ἔμελλε νὰ ἔχῃ τὴν μεγάλην σπουδαιότητα, εἶχε καταστῆ ἀπλῆ προπαρασκευὴ εἰς τὴν ρητορικὴν. Οἱ μαθηταὶ λοιπὸν παρεδίδοντο ἄνευ ἀντισταθμίσεως εἰς μίαν μόνον σπουδὴν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἄτοπα ἦσαν πλέον ἀνεπίδεκτα θεραπείας. Ὁ Κικέρων διὰ τῆς βαθυνοίας του κατιδὼν τὸ κακὸν χαρακτηρίζει αὐτὸ ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ περὶ τῆς ρητορικῆς (*de Oratore*). Νομίζει ὅτι μόνη ἡ ρητορικὴ δὲν ἀρκεῖ νὰ καταστήσῃ τὸν ρήτορα τέλειον καὶ ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ κάλλιστα πάσας τὰς ἄλλας ἐπιστήμας. Ἡ ἀξιώσις αὕτη ἐφάνη ὑπερβολικὴ εἰς τινὰς κριτικούς. Καὶ τῶ ὄντι, ὁ Κικέρων ἐν μόνον ἀπαιτεῖ, ὅπερ ἦτο εὐκόλον νὰ παραχωρηθῇ αὐτῶ. Θέλει νὰ προηγήται τῆς ρητορικῆς ἐκτενὴς διδασκαλία ἐμβριθῆς καὶ ἐξηκριθωμένη. Ἐὰν ἐξεφράζετο ἀκριβέστερον, θὰ ἔλεγεν ὅτι ἔδει νὰ δίδωσιν μείζονα σπουδαιότητα εἰς τὰ μαθήματα τοῦ γραμματικοῦ, νὰ παραχωρήσωσιν αὐτῶ ἐν τῇ Σχολῇ θέσιν μεγαλητέραν καὶ ὑψηλοτέραν ἔδραν ἐκείνης, ἣν ἀπαιτοῦσιν ἡ ἱστορία, αἱ θετικαὶ ἐπιστήμαι καὶ ἡ φιλοσοφία, ὥστε νὰ διδάσκωνται καθ' ἑαυτὰς καὶ οὐχὶ μόνον ἐν τῇ σχέσει αὐτῶν πρὸς τὴν ρητορικὴν. τέλος εἶνε μεγάλη ἰσχὺς καὶ μέγα πλεονέκτημα τοῦ ρήτορος νὰ μὴ γίνηται πολὺ ταχέως εἰδικός. Ἀλλὰ τὸ ρεῦμα ἦτο τρσοῦτον ἰσχυρόν, ὥστε ὁ Κικέρων δὲν ἐδυνήθη νὰ τὸ ἀναχαιτίσῃ μετ' αὐτὸν ἐχώρησαν ἐπι περαιτέρω. Ἐν ᾧ ὁ Κικέρων ἐθεώρει ὑπερβολικὸν νὰ ἐνασχολῶνται εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ρήτορος ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου ἢ ὀγδόου ἔτους τῆς ἡλικίας, ἀφ' οὗ χρόνου ἄρχεται τῶν σπουδῶν του, ὁ Κοϊντιλιανὸς ἀπαιτεῖ νὰ το διδάσκωσιν ἀπὸ τοῦ λίκνου. Κατ' αὐτόν, δὲν ἐπιφορτίζεται πλέον μόνον ὁ γραμματικὸς νὰ παρασκευάζῃ τὸ νήπιον ρήτορα, ἀλλ' ἡ τροφός, ἥτις ὀφείλει νὰ ἐπαγρυπνῇ ἐπὶ τῶν πρώτων λέξεων καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων βημάτων αὐτοῦ. Δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἄρχεται τῆς ρητορικῆς ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς γεννήσεως αὐτοῦ.

Ἡ ρητορικὴ, ὅταν εἶνε μόνη καὶ οὐδὲν μετριάξῃ τὸ ἔργον αὐτῆς, δύναται νὰ ἔχῃ πολλὰ καὶ διάφορα τὰ ἄτοπα, καὶ εἶνε ἀνωφελές νὰ δηλώσω πάντα. Περιορίζομαι δὲ εἰς ἓν μόνον, ὅπερ μοὶ φαίνεται σπουδαῖον. Ὁ Ἀριστοτέλης δηλοῖ μετὰ μεγάλης βαθυνοίας, ὅτι ὁ ρητορικὸς συλλογισμὸς δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀπολύτου ἀληθείας, ἀλλ' ἐπὶ τῆς πιθανότητος, τὰ δὲ ἐπιχειρήματα τῶν ρητόρων δὲν εἶνε ἐξ ἀνάγκης τόσον ἀκριβῆ ὡς τὰ τῶν φιλοσόφων· ὅταν πρόκηται νὰ τέρψῃ πλῆθος ἀμαθῆς καὶ θορυβῶδες, ὁ συλλογισμὸς ὀλίγον θὰ ἐπιτυχῆσῃ. Ὁ ρήτωρ, ὅπως ἀκουσθῆ καὶ γείνη καταληπτὸς, ὀφείλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῶν φρονημάτων τῆς κοινωνίας καὶ ἀρκεῖται εἰς τὴν πείραν τοῦ κοινοῦ βίου.

Ὅνομάζουσι μὲν αὐτὰς ἀληθείας γενικὰς, ἀλλ' εἶνε μόνον ἐν μέρει ἀληθεῖς· δύναται τις πάντοτε νὰ ἀντιτάτῃ αὐταῖς ἀληθείας ἐναντίας καὶ ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ ἐκατέρων. Ἡ τῶν ἐθνῶν σοφία ἀρέσκεται ἐκφραζομένη διὰ παροιμιῶν· ὅθεν οὐδὲν ὑπάρχει κοινότερον ἢ τὸ εὐρίσκειν παροιμίας ἀντιφασκούσας, χωρὶς νὰ δύναται τις νὰ βεβαιοῖ ὅτι οὐδεμία αὐτῶν εἶνε τελέως ψευδὴς ἢ τελέως ἀληθής.

Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι πολλάκις δύναται τις ἐν ταῖς ὑποθέσεσι τῶν ἀνθρώπων νὰ λέγῃ ὑπὲρ καὶ κατὰ μετὰ πιθανῆς ἀληθείας καὶ εἶνε εὐκολον, ὅταν τὸ ἐπιθυμῇ τις, νὰ εὐρίσκῃ λόγους πιθανοὺς ὑπὲρ δύο ἀντιθέτων ὑποθέσεων. Ταῦτα ἐν κεφαλαίῳ διδάσκει ἡ ρητορικὴ καὶ κατανοεῖ τις ὅτι δύναται νὰ εἶνε ἐπικίνδυνον, ὅταν τέχνη τις στηριζομένη ἐπὶ τῶν πιθανοτήτων καὶ τοῦ εἰκότος σπουδάζεται μόνη.

Ἐὰν ἡ νεότης παραδιδόμενη εἰς τὴν σπουδὴν ταύτην δὲν ἔχῃ ἄλλην παρ' ἑαυτῇ διδασκαλίαν ἐπανάγουσαν αὐτὴν εἰς τὴν ἀλήθειαν, κινδυνεύει νὰ πολέσῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ αἶσθημα αὐτῆς καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν κλίσιν. Ἐπὶ τῆς κατωφερείας ταύτης ὠλίσθησεν ἡ ρωμαϊκὴ ἐκπαίδευσις καὶ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι κατῆλθε τὴν κλιτὸν μέχρι τοῦ ἄκρου.

Ἡ ἀπαγγελία ἐμελλε νὰ παρασκευάζῃ τὸν μαθητὴν διὰ πλαστῶν συζητήσεων νὰ συνηγορῇ ἐν τῷ μέλλοντι ὑπὲρ ἀληθῶν ὑποθέσεων· ἡ ἄσκησις αὕτη εἶνε αὐτῷ ὠφέλιμος, ὅταν αἱ διδόμεναι αὐτῷ ὑποθέσεις ὁμοιάζωσι πρὸς ἐκείνας, τὰς ὑποίας ἐν τῷ μέλλοντι θὰ πραγματεύηται.

Ὅθεν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Κοιντυλιανοῦ προετίμων κατ' ἐξοχὴν ἐν τοῖς σχολείοις ζητήματα ἀλλόκοτα. Ἐλάμβανον ταῦτα ἐπίτηδες ἐκτὸς τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου, ὅπως κεντήσωσι τὴν περιεργίαν τῶν νέων καὶ δίδωσιν αὐτοῖς ἀφορμὴν νὰ ἐπιδεικνύωνται τὰ γελοιοδέστερα ἦσαν ἀκριβῶς τὰ μάλιστα ἀσπαστά, διότι ὑπῆρχε μεγαλητέρα ἀξία νὰ ἐπευφημῶνται ἐν αὐτοῖς.

Ἐντεῦθεν ἀπὸ ὑπερβολῆς εἰς ὑπερβολὴν κατέληξαν ὥστε νὰ ἀναγκάσωσι τοὺς μαθητὰς νὰ ζῶσι μόνον ἐν κόσμῳ φανταστῷ, ἐν ᾧ οὐδὲν πλέον ὑπῆρχε πραγματικόν, ἐν ᾧ ἐπενόουν συμβεβηκότα μυθώδη, ἐν ᾧ συνεζήτουν περὶ νόμων φαντασιωδῶν, ἐν ᾧ πρόσωπα κατὰ συνθήκην ἐξέφραζον αἰσθήματα θεατρικά.

Πρὸς τούτοις συνήθιζον τοὺς νέους νὰ δημηγορῶσιν, ὅπως ἐξασκῶσιν αὐτοὺς κάλλιον, ὑπὲρ δύο ἀντιθέτων ὑποθέσεων. Ὑπερήσπιζον ἀλληλοδιαδόχως ἐκατέρας μετὰ τῆς αὐτῆς ἀδιαφορίας, εὐρίσκοντες πάντοτε νὰ λέγωσιν τι ἔνεκα τῶν γενικῶν ἀληθειῶν, παρεχουσῶν εὐαρέσκως λόγους ὑπὲρ πάντων καὶ ὅταν ἐξίσου ἐπετύγχανον κατὰ τὰς δύο ἀντιθέτους συνηγορίας, συνεπέβαινον ὅτι τὸ θέμα καθ' ἑαυτὸ οὐδεμίαν ἔχει σπουδαιότητα, ἢ δὲ τέχνη συνίσταται κυρίως νὰ εὐρίσκωσιν ἐν δέοντι

ἐπιχειρήματα εὐφυῆ καὶ φράσεις ὠραίας. Ἐν τῷ μεταξύ δὲ τούτων τὸ ρωμαϊκὸν κράτος εἶχεν ἰδρυθῆ καὶ καταστρέψῃ τὰς συνελεύσεις τῶν λαῶν καὶ τὴν μεταβολὴν ταύτην φαίνεται ὅτι δὲν ἠσθάνθη τὸ Σχολεῖον, διότι ἐξακολουθεῖ νὰ μορφώῃ ρήτορας, ὡς ἐὰν τὸ βῆμα δὲν εἶχε καταστῆ βωδὸν καὶ ὁ λόγος διεδραμάτιζε τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἐν τοῖς πράγμασι τοῦ Κράτους. Ἡ ρητορικὴ ἀντὶ νὰ πάθῃ ἐκ τῆς νέας τῶν πραγμάτων τάξεως, φαίνεται κατ' ἀρχὰς ὅτι ὠφελήθη. Ἐν ᾧ ἄλλοτε παρεσκεύαζε διὰ τοὺς πολιτικούς ἀγῶνας, ἤδη ὁ σκοπὸς αὐτῆς εἶνε ἡ ἰδέα· διότι διδάσκονται ἤδη μόνον διὰ τὴν εὐχαρίστησιν νὰ γιγνώσκωσι νὰ ὁμιλῶσιν. Τοῦτο δὲ ὁ Σενέκας ἐκφράζει διὰ τῆς ἐξῆς ἐντόνου φράσεως: *Non vitae sed scholae discimus*. Τὸ δὲ παράδοξον εἶνε ὅτι ὁ λόγος οὐδέποτε ἠγαπήθη περισσότερο ἢ ἀφ' ὅτου δὲν ἄγει εἰς οὐδέν. Ἡ ρητορεία τοῦ Σχολείου, ἣτις δὲν ἔχει πλέον τὸν ἀνταγωνισμὸν τοῦ ἄλλου, θριαμβεῖ περισσότερο ἢ ἄλλοτε καὶ ἐπαυξάνει ἐπὶ μᾶλλον τὰ σφάλματά της, τὰ ὅποια ὁ πρακτικὸς βίος καὶ ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν ἀληθῆ ρητορείαν δὲν δύνανται πλέον νὰ διορθώσωσιν.

Εἶνε ἐκτός ἀμφιβολίας, ὅτι ἡ ἐκπαίδευσίς αὕτη ἔσχε δυσάρεστα ἐπακόλουθα διὰ τὸ κράτος. Ἄς εἰμεθα βέβαιοι, ὅτι αὕτη ἀφῆκε τὸ ἀποτύπωμα αὐτῆς ἐπὶ τῶν γενεῶν, τὰς ὅποιας ἐμόρφωσεν. Ὅπως δὲ εἶπωμεν ἐννοίαν τινα τῆς ἐπὶ τῶν μαθητῶν ἐπιδράσεως αὐτῆς, ἄς μάθωμεν τί ἦσαν οἱ διδάσκαλοι· πρέπει νὰ σπουδάσωμεν ἐπ' αὐτῶν τὴν ἐπενέργειαν τῶν μαθημάτων, τὰ ὅποια ἐδίδασκον. Οἱ Καθηγηταί, ὡς εἶδομεν, ἀπετέλουν τότε τάξιν ἰσχυράν καὶ πολυάριθμον. Ἐν τῷ ὁμίλῳ τούτῳ εὐρίσκοντο μὲν κατ' ἀνάγκην ἄνδρες λίαν διάφοροι, ἀλλ' οἱ πλείστοι ὁμοιάζουσι καὶ ἔχουσι χαρακτῆρας κοινούς τῆς τέχνης, ἣν ἀσκούσιν. Πλίνιος ὁ νεώτερος ὁμιλῶν περὶ τινος ρήτορος, ὃν εἶχεν ἀκούση, ἔλεγε: «Δὲν ὑπάρχουσιν εἰλικρινέστεροι, ἀπλούστεροι, καλῆτεροι τῶν ἀνθρώπων τούτων» *Scholasticus est; quo genere hominum nihil aut sincerius aut simplicius aut melius*. Πιστεύω ὅτι ὁ Πλίνιος ἔχει δίκαιον καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἦσαν συνήθως ἄξιοι τῶν ἐπαίνων αὐτῶν. Ὁ βίος αὐτῶν ἀφιερῶτο ὀλόκληρος εἰς τὴν ἐργασίαν. Ἐὰν ἐπεθύμουν νὰ φθάσωσιν εἰς τὴν τελειότητα (καὶ εἰς τοῦτο πάντες ἀπέβλεπον), δὲν ἐδύναντο νὰπολέσωσιν οὐδὲ στιγμὴν τῆς ἡμέρας. Πᾶσαι λοιπὸν αἱ διασκεδάσεις ἦσαν αὐτοῖς ἀπηγορευμέναι· ὁ δὲ φιλόσπουδος βίος αὐτῶν διεφύλαττεν αὐτοὺς ἀπὸ κινδύνους, εἰς οὓς ἐκθέτει συνήθως ἡ ἀπραξία. Συγχρόνως δὲ εἶνε ὑπερήφανοι ἐπὶ τῇ ἑαυτῶν τέχνῃ καὶ αἱ ἐπευφημῖαι, δι' ὧν γίγονται δεκτοί, καθιστῶσιν αὐτοὺς οὕτως εἰπεῖν σεβαστοὺς εἰς ἑαυτοὺς· διότι θεωροῦντες ἑαυτοὺς ὡς τοὺς

ἱερεῖς τῆς ρητορείας, δὲν ἐπεθύμουν νὰ πράξωσιν τι ἀνάξιον αὐτῆς. Οἱ ρήτορες λοιπὸν εἶνε ἄνδρες χρηστοί, ἀλλὰ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πλινίου, ἡ ἀπλότης αὐτῶν εἶνε ἀρχαϊκὴ, *nihil simplicius*. Ἐπειδὴ δὲ ζῶσιν ἐν κόσμῳ φαντασιῶδει, δὲν αἰσθάνονται τὴν πραγματικότητα. Δὲν ἐμβαθύνουσιν εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἀρέσκονται εἰς τὰ ἐξωτερικά. Ἡ ἔξις νὰ στηρίζωσι τοὺς συλλογισμοὺς αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἐπικρατουσῶν γνώμῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ καθίστησιν αὐτοὺς εὐμενέστατα διακειμένους πρὸς τὰς προλήψεις, τὰς ὁποίας ἀποδέχονται εὐκόλως καὶ τὰς ἐπαναλαμβάνουσι, χωρὶς νὰ ἐξετάζωσιν αὐτὰς ἐπισταμένως. Πρὸ πάντων σέβονται τὰς παραδόσεις καὶ ζῶσιν ἐκ τοῦ παρελθόντος. Οἱ ρήτορες ἐπὶ Αὐγούστου, ὧν Σενέκας ὁ πατὴρ μετεβίβασεν ἡμῖν τὰς ἀποδείξεις καὶ οἱ τοῦ Δ' αἰῶνος ἐν τῇ Γαλλίᾳ ἀκμάζοντες ὁμιλοῦσι καὶ σκέπτονται κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον καὶ ἔχουσι περὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων τὰς αὐτὰς ἰδέας. Ἐπειδὴ τὸ Σχολεῖον εἶνε φύσει συντηρητικόν, φυλάττουσι θρησκευτικῶς πάντα τὰ ἀρχαῖα θρησκευτικὰ νόμιμα, πάσας τὰς παλαιὰς δοξασίας καὶ αὐτὰς τὰς πλάνους μετὰ προσοχῆς περιέπουσιν, ἀφοῦ ὁ χρόνος τὰς καθιέρωσεν. Ἐντεῦθεν κατανοεῖται, διὰ τί τὰ ἐν Ῥώμῃ Σχολεῖα ἐφάνησαν κατ' ἀρχὰς τόσον πολέμια πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Δὲν ὑπῆρχον ἐκεῖ ὡς ἀλλαχοῦ ψυχὰ ἀνήσυχτοι, ἀσθενεῖς, θρασυζόμενοι ὑπὸ ἐπιθυμιῶν, κατεχόμενοι ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου πρὸς τὴν ἔρευναν νέου, τινος ἰδανικοῦ. Ὁ ἀληθὴς ρήτωρ αἰσθάνεται τοιοῦτον θαυμασμόν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ τέχνῃ, ἐνασχολεῖται τοσοῦτον καὶ τοσοῦτον ἐνθουσιᾷ, ὥστε δὲν ἀνακαλύπτει τι πέραν καὶ αἰ καινοτομίαι εἶνε αὐτῷ ὑποπτοί. Μέχρι τέλους εὐρέθησαν ἀρκετοί, οὓς ἡ νέα διδασκαλία, πανταχοῦ νικηφόρος, δὲν ἐδυνήθη νὰ νικήσῃ. Ἐπειδὴ δὲν εἶνε ἐπιθετικοί, δὲν ἀντιπράττουσι κατ' αὐτῆς ἀναφαιδόν, περιορίζονται μόνον νὰ μὴ ἀσχολῶνται περὶ αὐτῆς. Δὲν προσβάλλουσιν αὐτήν, ἀγνοοῦσιν αὐτήν, προσποιοῦνται πιστεύοντες ὅτι οὐδὲν διήλθε δι' αὐτῶν καὶ ὅτι ὁ κόσμος ἐξακολουθεῖ τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ πορείαν. Ὅταν προσκαλῶνται νὰ ὁμιλήσωσιν ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τινὰ ἐπίσημον περίστασιν, δὲν ἐρωτῶνται εἰς τίνα θρησκείαν ἀνήκουσιν· ἐπικαλοῦνται ἀπλῶς τοὺς θεοὺς τοὺς ἀρχαίους καὶ διατελοῦσιν ἐξάγοντες τὰ ὠραιότατα συμπεράσματα ἐκ τῆς παλαιᾶς μυθολογίας. Καὶ τὸ θαυμαστὸν εἶνε, ὅτι δὲν κωλύουσιν αὐτοὺς οὕτως ὁμιλοῦντας καὶ αὐτοὶ οἱ θρησκοὶ ἡγεμόνες, καταδιώκοντες πανταχοῦ ἀσπλάγχχνως τὴν εἰδωλολατρείαν ὡς ὁ Θεοδόσιος, δὲν τολμῶσι νὰ διαγράψωσιν αὐτήν ἐκ τοῦ Σχολείου.

Φθάνομεν ἐνταῦθα εἰς ἓν τῶν περιεργοτάτων καὶ τῶν ἐκπληκτικωτά-

των ζητημάτων τῆς μελέτης, ἣν ἐπεχειρήσαμεν· τοῦτο δὲ εἶνε ἡ ἀπόλυτος πεποίθησις καὶ οὕτως εἰπεῖν ὁ δεισιδαίμων σεβασμός, τὰ ὅποια τότε ἐνέπνεεν ἡ ἐκπαίδευσις αὐτῆ, ἥς εὐρίσκομεν πολλὰ τὰ ἐπιλήψιμα. Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους πολλοὶ τῶν σπουδαίων εἶχον τρομάξην ἐκ τῶν ἐξ αὐτῆς κινδύνων. «Εἶνε Σχολὴ ἀναίσχυντος», ἔλεγεν ὁ Κράσσος ἀκούσας τὰς ἐπευφημίας, δι' ὧν οἱ μαθηταὶ ἐχαιρέτιζον τὰς ἐπιδείξεις τῶν συμμαθητῶν αὐτῶν. «Εἶνε Σχολὴ μωρὰ», προσέθετεν ὁ Πετρόνιος, ὁ δὲ Τάκιτος δὲν ἦτο ἐπιεικέστερος ἐν τῷ περὶ ρητόρων διαλόγῳ. Ἄλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον αἱ διαμμερτυρίαὶ αὗται παύονται καὶ ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος οὐδεὶς πλέον προσβάλλει τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐκπαίδευσως τῆς νεολαίας. Τότε καὶ ἡ ρητορικὴ θριαμβεῦει καὶ παρ' Ἑλλήσιν ὡς καὶ ἐν ταῖς χώραις τῆς Δύσεως· οἱ δύο οὗτοι κόσμοι, οἵτινες ὁσημέραι χωροῦσιν εἰς τὸν ἀπ' ἀλλήλων ἀποχωρισμόν, ἐνοῦνται τοῦλάχιστον ἐν τῷ θαυμασμῷ πρὸς αὐτήν. Θὰ μὲ πιστεῦσωσιν ἄρα γε, ἐὰν εἶπω ὅτι ἡ ρητορικὴ ἀπέδωκε τῇ Ἑλλάδι τὴν πρὸς αὐτὴν εὐνοίαν καὶ τὴν ἐπὶ τῶν ἄλλων λαῶν ὑπεροχὴν τῆς; Καὶ ὅμως οὐδὲν τοῦτου ἀληθέστερον. Τὸ αἶσθημα τοῦτο εἶχε σχεδὸν ἀπολέσει μετὰ τὴν ἠττάν τῆς. Εἰς μάτην ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα ἐπέζητει τοῦτο καὶ ἐκολάκευε χαμπερῶς τοὺς δεσπότας αὐτῆς. Μονὸν δὲ μετὰ τῆς αὐτοκρατορίας ἐγείρεται καὶ ὅταν ἐπὶ Νερούα ἀρχῆται ἡ δευτέρα σοφιστικὴ, ἐνεργεῖται παρ' αὐτῇ ἀναγέννησις τις. Εἶνε δύσκολον νάναπαρραστήσωμεν τὸν ἐνθουσιασμόν, μεθ' οὗ ἐγένοντο δεκτοὶ οἱ μεγάλοι Ἕλληνες σοφισταὶ ἐν τινι δημοσίᾳ συναθροίσει, ὅτε ἐξήρχοντο ἐκ τῶν ἄλλων Σχολῶν αὐτῶν, ἵνα ὁμιλήσωσιν εἰς τὸν λαόν. Πλήθος ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν συνωθεῖτο εἰς τοὺς τόπους, ἐν οἷς ἔμελλον νά ὁμιλήσωσι καὶ αὐτοὶ οἱ ξένοι οἱ μὴ δυνάμενοι νά ἐννοῶσιν αὐτοὺς ἀήκροῶντο αὐτῶν μετὰ θαυμασμοῦ, ὡς ἀηδόνων μελωδικῶν, θαυμάζοντες τὴν εὐροίαν τοῦ λόγου καὶ τὸ ἀρμονικὸν τῶν φράσεων αὐτῶν». Ἦσαν ἑορταὶ ἀγαλαλοῦσαι ἐκείνας, τὰς ὁποίας οἱ διθύραμβοι καὶ ἡ τραγωδία παρεῖχον ἄλλοτε τοῖς Ἀθηναίοις· ὁ λόγος ἀντικατέστησε τὴν ποίησιν καὶ τὴν μουσικὴν, οἱ δὲ σύγχρονοι Ἡρόδου τοῦ Ἀττικοῦ ἢ τοῦ Πολέμωνος τοσοῦτον ἐθέλοντο ἀκούοντες τοὺς ἐπιδεικτικούς λόγους ἐκείνων, ὅσον καὶ οἱ πατέρες αὐτῶν, ὅτε ἤκουον ὕμνον τοῦ Πινδάρου ἢ δρᾶμα τοῦ Σοφοκλέους.

Ὁ θαυμασμός, ὃν οἱ ρήτορες διήγειρον ἐν Ρώμῃ, καίτοι ὀλιγώτερον θορυβώδης, δὲν ἦτο ὀλιγώτερον ζωηρὸς. Τὰς ὡς παραστάσεις ἐπιδείξεις αὐτῶν κατὰ τὰς ἐπισήμους ἡμέρας ἐν αἰθούσαις δημοσίᾳ ἀναγνωστηρίων καὶ βραδύτερον ἐν τῷ Ἀθηναίῳ ἠκροῶντο πάντες οἱ λόγιοι καὶ ἐγένοντο δεκταὶ μετὰ ὑμνήμων ἀνευφημιῶν. Ἐξ ἐνὸς τῶν θριάμβων

τούτων ἐξεληθὼν βεβαίως ὁ Κοϊντιλιανὸς ἐκάλει τὴν εὐγλωττίαν βασίλισσαν τοῦ κόσμου: *Regina rerum oratio* καὶ διεκλήρυττε μετὰ ὕψους μαντευτικῆς «ὅτι αὐτὴ εἶνε τὸ πολυτιμότεον τῶν δῶρων, τὰ ὅποια οἱ θεοὶ ἐδωρήσαντο τοῖς ἀνθρώποις». Ἐὰν ἔχη οὕτω, τὰ Σχολεῖα, ἐν οἷς καλλιεργεῖται τὸ οὐράνιον τοῦτο δῶρον, εἶνε ἀληθῆ θυσιαστήρια, ἢ δὲ τέχνη, ἣτις καυχᾶται ὅτι διδάσκει ἡμᾶς αὐτό, ἀξία τοῦ ἡμετέρου σεβασμοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ αὐτὸς ὁ Κοϊντιλιανὸς χωρεῖ τοσοῦτον, ὥστε διατείνεται ὅτι «ἡ ρητορικὴ εἶνε ἀρετὴ». Θέλοντες νὰ μειδιάσωμεν ἐπὶ τοιοῦτοις ὑπερβολικοῖς ἐπαίνοις, δὲν ἔχομεν δίκαιον καὶ ὀλίγη σκέψις δεικνύει ἡμῖν, ὅτι ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Κοϊντιλιανοῦ δύναται εὐχερῶς νὰ ἐξηγηθῆ. Ἄς φαντασθῶμεν, ὅτι οὐ μόνον τὰ πεπολιτισμένα ἔθνη ἐφαίνοντο συμφωνοῦντα καὶ θεωροῦντα τὴν ρητορικὴν ὡς τὴν βάσιν τῆς δημοσίας ἐκπαιδύσεως, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὕτη ἔθελγε καὶ αὐτὰ τὰ βάρβαρα ἔθνη. Ἄμα ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς εἰσῆρχετο εἰς χώρας ἀγνώστους καὶ ἀμέσως ἴδρυσχολὰς: οἱ δὲ ρήτορες ἀκολουθοῦντες τὰ ἔγνη τοῦ νικηφόρου στρατηγοῦ, συναμίξον τὸν πολιτισμὸν. Ἡ πρώτη μέριμνα τοῦ Ἀγρικόλα εἰρηνεύσαντος τὴν Βρετανίαν ὑπῆρξεν ἡ διαταγὴ νὰ διδάξωσι τὰ τέκνα τῶν ἀρχηγῶν τὰς ἐλευθερίους τέχνας. Ἴνα δὲ ἀναγκάσῃ ταῦτα νὰ διδάσκωνται, διήγειρε τὴν κενοδοξίαν τῶν Ἑπεκρινετο, λέγει ὁ Πάκηντος, ὅτι προτιμᾶ τὴν φυσικὴν εὐφυΐαν τῶν Βρετανῶν τῶν ἐπικτήτων προτερημάτων τῶν Γαλατῶν: ὥστε οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, οἱ πρὸ ὀλίγου ἀρνούμενοι νὰ ὁμιλῶσι τὴν γλῶσσαν τῶν Ρωμαίων, ταχέως διετέθησαν ἐμμανῶς ὑπὲρ τῆς εὐγλωττίας αὐτῶν». Ἄμα οἱ Γαλάται ἐνίκηθησαν ὑπὸ τοῦ Καίσαρος καὶ ἰδρύθη ἡ Σχολὴ τοῦ Αὐγουστοδοῦνου, ἣτις ταχέως ἤκμασε καὶ γινώσκομεν ὅτι ἔτη τινὰ βραδύτερον ἐπὶ Τιβερίου τὰ τέκνα τῶν εὐγενῶν Γαλατῶν μετέβαινον ἐκεῖσε κατὰ πλήθη ἵνα σπουδάξωσι τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. Ὁ Ἰουβενάλης ὅπως δώσῃ ἡμῖν νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι μετ' ὀλίγον δὲν θὰ ὑπάρχωσι πλέον βάρβαροι καὶ τὰ ἄκρα τοῦ κόσμου ἐκπολιτίζονται, λέγει ὅτι ἐν ταῖς μεμακρυσμέναις νήσοις τοῦ Ὠκεανοῦ, ἐν Θούλη, σκέπτονται νὰ προσκαλέσωσι ρήτορα.

De conducendo loquitur jam rhetore Thule.

Εἶνε λοιπὸν θαυμαστόν, ὅτι ἡ τέχνη αὕτη ἢ οὕτω ποιῶσα τοιαύτας κατακτήσεις ὑπὲρ τῆς Ρώμης δὲν φαίνεται εἰς τοὺς Ρωμαίους τόσοσκούφη ὡς φαίνεται ἡμῖν; Ἐκεῖνοι κατενόουν ὅτι αὐτῇ ὄφειλον μεγάλην εὐγνωμοσύνην, ἢ δὲ ρωμαϊκὴ ἐνότης ἐθεμελιούτο ἐπὶ τῶν σχολείων. Λαοὶ διαφέροντες ἀλλήλων κατὰ τὴν καταγωγὴν, τὴν γλῶσσαν, τὰς ἑξεις καὶ τὰ ἥθη, οὐδέποτε θὰ συνεχωνεύοντο καλῶς, ἐὰν ἡ παιδείσις

δὲν προσήγγιζε καὶ ἤνωνεν αὐτούς. Δύναται τις νὰ εἶπῃ, ὅτι αὐτὴ ἐπέ-
 τυχε κατὰ τρόπον θαυμαστόν· ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν Καθηγητῶν τῶν
 Βορδιγάλων (Bordeaux), ὡς κατέλιπεν ἡμεῖν αὐτὸν ὁ Αὐσώνιος, βλέ-
 πωμεν εἰκονιζομένους πρὸς τοῖς ἀρχαίους Ρωμαίους, υἱοὺς τῶν Δρυϊδῶν,
 ἱερεῖς τοῦ Βελένου, τοῦ ἀρχαίου τῶν Γαλατῶν Ἀπόλλωνος, καὶ διδά-
 σκοντας ὡς οἱ ἄλλοι τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. Τὰ μὲν ὅπλα
 ἀτελῶς εἶχον ὑποτάξῃ αὐτούς, ἀλλ' ἡ ἐκπαίδευσις τοὺς κατεδάμασεν.
 Οὐδεὶς ἀντέστη εἰς τὸ θέλητρον τῶν σπουδῶν τούτων, αἵτινες ἦσαν
 νέαι εἰς αὐτούς. Τοῦ λοιποῦ ἐν τοῖς καυστικαῖς πεδίοις τῆς Ἀφρικῆς,
 ἐν Ἰσπανίᾳ, ἐν Γαλατίᾳ, ἐν ταῖς ἡμιαγρίαις χώραις τῆς Δακίας καὶ
 τῆς Πανονίας, ἐπὶ τῶν πάντοτε βρεμουσῶν ἀκτῶν τοῦ Ρήνου καὶ ὑπ'
 αὐτὴν τὴν ὁμίχλην τῆς Βρετανίας, πάντες οἱ λαβόντες παιδευσίν τινα
 ἀναγνωρίζονται ἐκ τῆς κλίσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ὠραίαν γλῶσσαν. Τότε
 εἶνέ τις λόγιος, τότε εἶνε Ρωμαῖος, ὅταν ἐννοῇ καὶ αἰσθάνηται τὰς κομ-
 ψὰς ἐρεῦνας, τὰς λεπτὰς ἐκφράσεις, τὰς εὐφυεῖς εὐστροφίας, τὰς περιο-
 δικὰς φράσεις, αἵτινες πληροῦσι τὰς δημηγορίας τῶν ρητόρων. Ἡ ὑπερ-
 ροτάτη ἐπιθυμία νὰκούσῃσιν αὐτοὺς συζάνεται ἐκ τοῦ μυστικοῦ ἐκείνου
 αἰσθήματος, ὅπερ δεικνύουσι θαυμάζοντες αὐτοὺς ὡς ἀνήκοντας εἰς τὸν
 πεπολιτισμένον κόσμον. «Ἐὰν ἀποβάλλωμεν τὴν εὐγλωττίαν, ἔλεγει ὁ
 Λιβάνιος, τί θὰ διακρίνη ἡμᾶς τῶν βαρβάρων ἐν τῷ μέλλοντι;»

Οὕτως αἱ ὑπηρεσίαι, αἷς παρέσχεν ἡ ἐκπαίδευσις αὐτὴ εἰς τοὺς Ρω-
 μαίους, ἀπέκρυπτεν ἀπ' αὐτῶν τὰς ἐλλείψεις αὐτῆς. Αὐτὴ ὑπῆρξεν αὐ-
 τοῖς τόσοσ ὠφέλιμος, ὥστε εἰς οὐδεὸς τὸν νοῦν ἐπήρηχετο, ὅτι ἡ Ρώμη
 ἐδύνατό ποτε νὰ ὀλιγορήσῃ αὐτῆς. Ἐκ τούτου δὲ ἐξηγεῖται, διατί
 οἱ δυστυχεῖς αὐτοκράτορες, ἔχοντες τόσοσ σπουδαίας ὑποθέσεις, νὰ
 πολεμῶσι πρὸς τόσοσ ἐχθροὺς, νὰ ἐπαγρυπνῶσι ἐπὶ τόσοσ ἀντιπάλων,
 ἀσχολοῦνται μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς μετὰ τόσοσ μερίμνης περὶ
 τῶν σχολείων καὶ τῶν διδασκάλων. Διὰ τί ἐπίσης ὁ Χριστιανισμὸς,
 εἰς ὃν ἡ τοιαύτη ἐκπαίδευσις ἦτο προδήλως ἐναντία, δὲν ἐπειράθη μετὰ
 τὴν νίκην του νὰ τὴν καταστρέψῃ ἢ νὰ τὴν μεταβάλῃ; Ἴσως θὰ ἐδυ-
 σκολεύετο νὰ ἐπιτύχῃ. Ἡ ρωμαϊκὴ κοινωνία περιπαθῶς μετ' αὐτῆς
 συνεδέετο ὡς τῆς ἐσχάτης ἀμύνης καὶ ἐνόμιζεν ὅτι συνδέεται μετὰ τοῦ
 ἀπειλουμένου πολιτισμοῦ.—Τὸ ἀποτέλεσμα εἶνε ὅτι αὐτὴ ἀπώλετο
 μετὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅτε τὸ κράτος κατεστράφη ὑπὸ τὰς προσβολὰς
 τῶν Γόθων καὶ τῶν Φράγκων.

Ἐν Γυθείῳ.

Κ. Νεστορίδης

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

007000050530